

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय कारक

दा क्र ९९८

IRBK-0100998

IRBK-0100998

IRBK-0100998

नं. 332

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

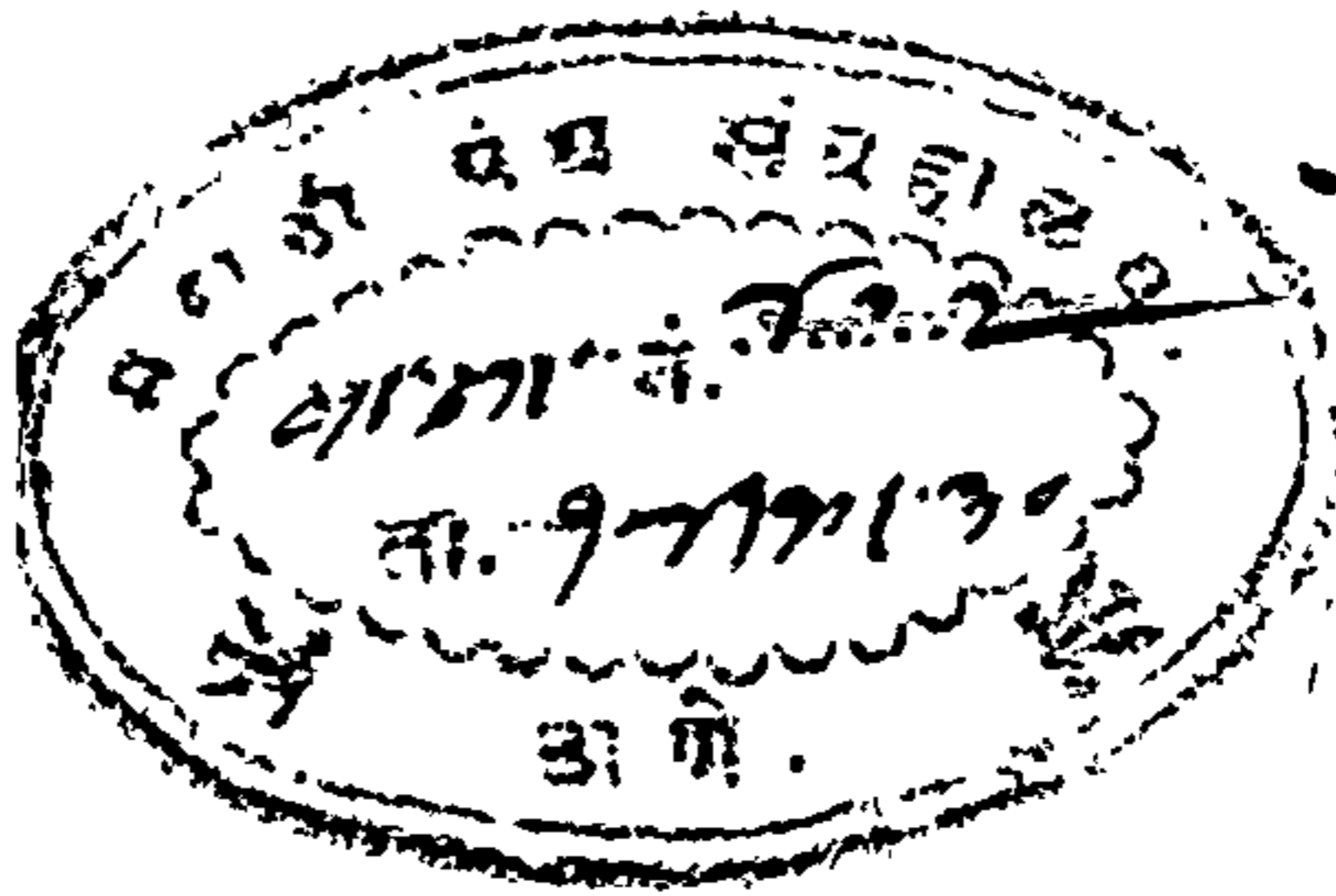
सूचना

द्वेषपूर्ण पुस्तक प...

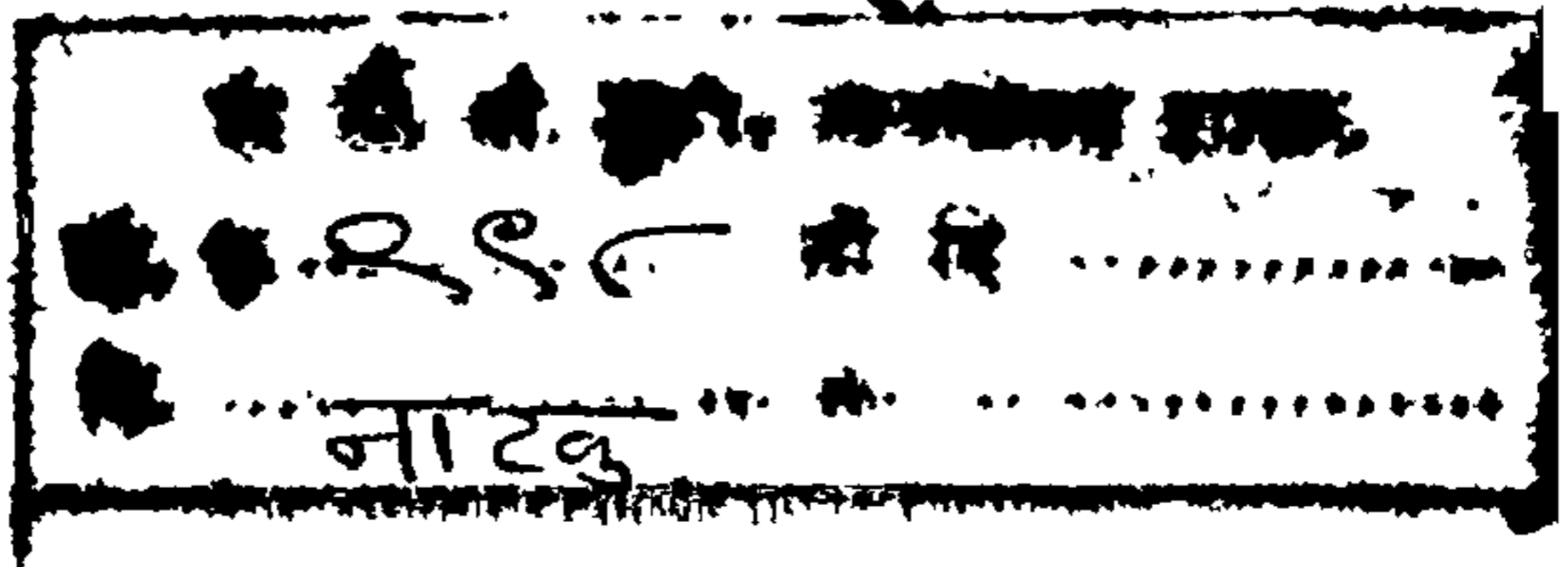
~~332~~ 332

नं. 333

दातम एर

५-३

॥ श्रीजनता-जनार्दनाय नमः ॥

साक्षात्कार

[पौराणिक गद्यपद्यात्मक नाटक]

लेखक

सदाशिव अनन्त शुक्ल

संगीत 'सम्राट् कौण?' 'सौभाग्य-लक्ष्मी', 'सिंहाचा छावा',
'स्वर्गावर स्वारी', 'साध्वी मिराबाई', 'भद्र-शृंखला',
'संसार' इत्यादि नाटकांचे

आणि

'कमलेची कहाणी', 'प्रेमाच्या कानगोष्टी', 'कुमुद-बांधव'
— वगैरे पुस्तकांचे कर्ते.

आवृत्ति पहिली

IRBK-0100998

IRBK-0100998

ऑगस्ट १९३७

किंमत बारा आणे

प्रकाशक

बळवंत धिष्णु परचुरे

परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी,

सु कसेलर्स व पब्लिशर्स, माधवबाग, मुंबई नं. ४.

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

या नाटकाचे पुनर्मुद्रण, भाषांतर, रूपांतर, चित्रपटासाठी कथानक
वगैरे सर्व प्रकारचे हक्क लेखकाचे स्वाधीन.

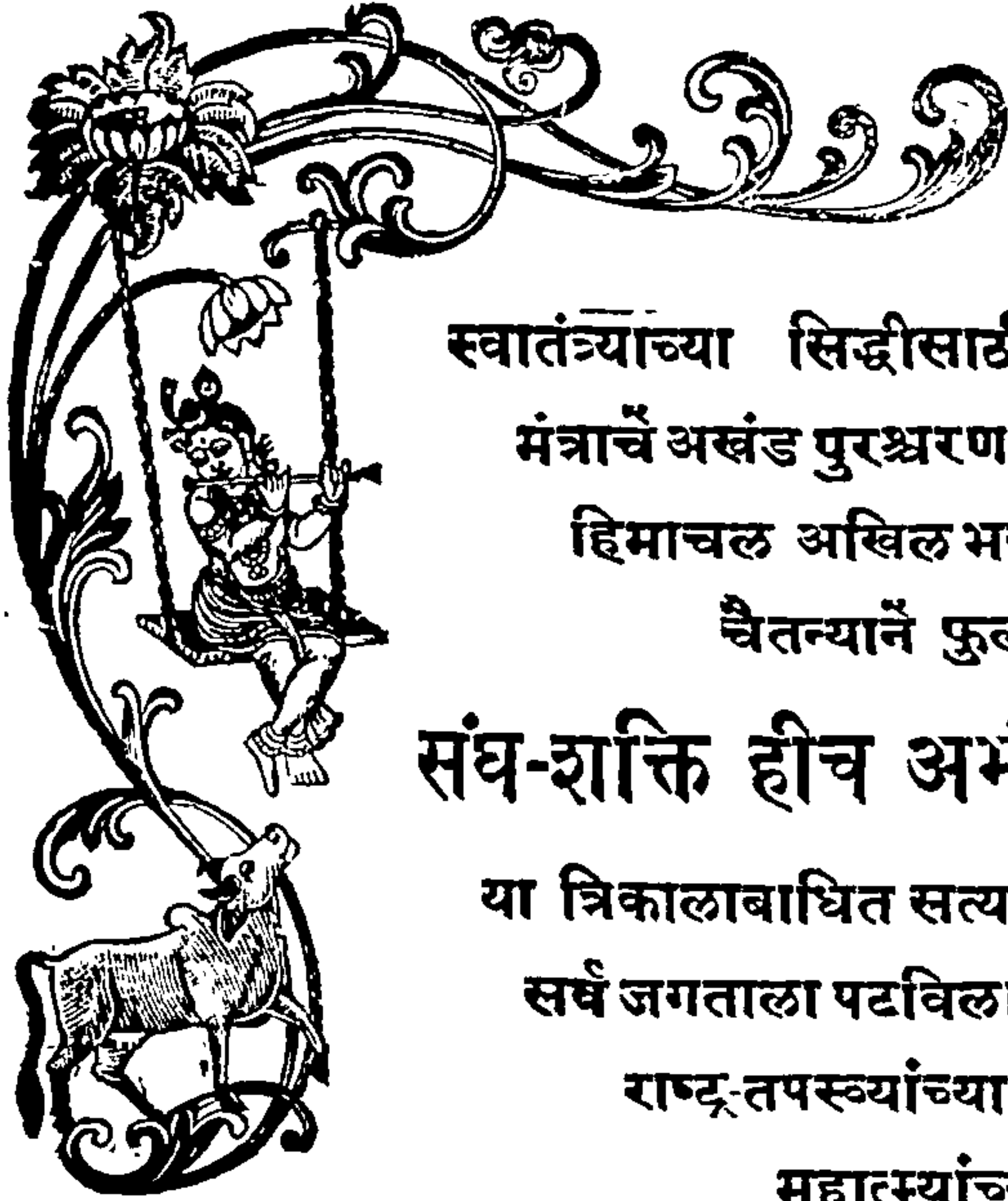
ॐ ॐ ॐ

मुद्रक

अनंत सखाराम गोखले,

'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणे, नं. २.

५१०१ . ४०२
१९११:३-

स्वातंत्र्यांच्या सिद्धीसाठी मंगल ऐक्य-
मंत्राचें अखंड पुरश्चरण करून आसेतु-
हिमाचल अखिल भरतखंड नव-
चैतन्यानें फुलविला,

संघ-शक्ति हीच अभंग दैवी-शक्ति

या त्रिकालाबाधित सत्याचा साक्षात्कार
सर्व जगताला पदविला, त्या तेजस्वी
राष्ट्र-तपस्व्यांच्या, जगद्वंद्य
महात्म्यांच्या

पद-कमलीं !

—लेखक

बोलविते धनी—

परस्पर विरोधे तु वयं पंच च ते शतम् ।
अन्यैःसह विरोधे तु वयं पंचाधिकं शतम् ॥

—महाभारत—वनपर्व

✽

✽

✽

राष्ट्राच्या कल्पतरूला लागलेली ही दुहीची विषारी कीड
राष्ट्रतेजाची अभंग शक्ति पॉखरून टाकीत असते !

—विदुर

✽

✽

✽

भूतकालाकडे डोळेझांक करून भविष्यकालाकडे दूरदृष्टि
फेंका आणि वर्तमानकालाच्या कर्तव्यासाठी एकमनानें पुढें
पाऊल टाका !

—द्रौपदी

✽

✽

✽

हें शक्तीचें युग आहे. विचार करीत राडत बसण्याचें हें
युगच नव्हे !

—भीम

✽

✽

✽

जुलुमी राज्यकर्त्यांच्या अन्यायाला प्रतिकार करणें हें
प्रत्येक राष्ट्र-पुरुषाचें पवित्र कर्तव्य आहे !

—अर्जुन

या नाटकाचा प्रथम प्रयोग गुरुवार, तारीख २८।८।३० रोजी ९।। वाजतां अरुणोदय संगीत नाटक मंडळीने पुणे मुक्कामी किलोस्कर थिएटरमध्ये करून दाखविला. या प्रथम प्रयोगांतील भूमिका, सजावट व व्यवस्था करणार यांची नांवांनिशी.

प्रमुख पुरुष-पात्रे

धर्म	श्री० अंबुलें
भीम	” जोगळेकर
अर्जुन	” पवार
दुर्योधन	” मनोहर
शकुनि	” अप्पा कुलकर्णी
कर्ण	” खैरे
विदुर	” भागवत
पशुपति	” शिंदे
नंदिकेश्वर	” हातवळणे
चित्रसेन	” वाघ

प्रमुख स्त्री-पात्रे

द्रौपदी	मास्टर वसंत
भानुमती	श्री० देव
प्रभावळ	मास्टर किसन
अप्सरा	मास्टर रामचंद्र

अन्य मदतनीस

पेंटर	श्री० के. व्ही. केळकर
स्टेज मॅनेजर	” मेस्त्री चुनीलाल
पेटीवाले	” धारप, वासुदेव व्यंकटेश
तबलजी	” हरिभाऊ पारखी
मॅनेजर	” केशव कृष्ण ढवळे

वरील सर्वांचा नाटककर्ता अत्यंत आभारी आहे.

साक्षात्कार

८८

४२२

मा. ७११

१७११३०

याच ग्रंथकर्त्यांचें

क्रान्तिकारक सामाजिक नवें नाटक !

सं सार !

अवश्य म्हणूनच महत्वाच्या सामाजिक प्रश्नांवर

नवीन विचारांचा प्रकाश पाडील !

लौकरच तयार होऊन रंगभूमीवर येईल.

॥ श्रीजनता-जनार्दनाय नमः ॥

संगीत

साक्षात्कार

२१२

आवाहन

पद १ लें. [राग—जिल्हा-सिंधुरा; ताल—चौताल.]

मंगल-गुण काल-देव ! वंदन सानंद-भाव ।
शांति वरिसि परि नितांत । कांति-कुशल
तव स्वभाव ॥ ध्रु० ॥ अतुल बल चलाचलासि ।
सकल नमवि प्रतिपलासि । नवल सहज कृति
नवनंघ । भ्रमवि मनुज-मति प्रभाव ॥ १ ॥

प्रभावळ—तुमचं हें प्रेमाचं रडगाणं वंद करा आणि (पशुपतीस) तुमचंही हें गाण्याचं प्रेम जरा आंवरा. डोकं पिकून गेलं वाई माझं—

पशुपति—माझेही डोकें या गाण्यामुळेंच पिकून गेलें आहे. गाणें ऐकून ऐकूनच हे केंस काळ्याचे पांढरे झाले आहेत ! मुलींनो, मी घेतों तुमची परीक्षा. एखादा मंजुळ रुद्रताल गाऊन दाखवा पाहूं. रुद्रताल—ब्रह्मताल—पाताल—

प्रभावळ—छे: छे: छे: ! आतां मात्र बेताल भडकलांत तुम्ही. मुलींनो, गाणं राहूं दे. नुसतीं नाचार्चीं पावलचं टाका पाहूं. (मुली नाचूं लागतात.)

[पडद्यांत—प्रभावळ, अग ए प्रभावळ—]

प्रभावळ—अगवाई ! राणीसरकाराची स्वारी इकडेच आली वाटतं. मुलींनो, गाणं नाचणं एकदम सुरू करा.

पशुपति—या तुमच्या तांडव-नृत्यापुढें राणीसरकारांचें आकांडतांडव फिकें पडलें पाहिजे.

भानुमती—(प्रवेशून) काय ग ए दांडगे, इतक्या हांका मारल्या तुझ्या नांवानं, तरी ओ सुद्धां देत नाहीस ना ! आणि हा काय धिंगाणा माजला आहे इकडे ?

प्रभावळ—उद्यां वसंतोत्सव, म्हणून आपल्याच आज्ञेवरून या मुलींची परीक्षा—

भानुमती—समजलें. पुरे झाली यांची परीक्षा. (मुली जातात.) आणि काय ग प्रभावळ, आज माझ्यासाठीं हे दागिने आणि या पैठण्या काढून ठेवायला कुणी सांगितलं होतं तुला ?

प्रभावळ—आपलेच हे ठेवणोंतले ठळक वस्त्रालंकार मीं नेहमीं प्रमाणं—

भानुमती—पण उद्यां वसंतोत्सवाच्या दिवशीं ही भानुमती स्वतःचे दागिने अंगावर न घालतां द्रौपदीचेच दागिने अंगावर घालणार आहे म्हणून वजावलं होतं ना तुला ? काय ? द्यूतांत जिंकलेले द्रौपदीचे अलंकार—द्रौपदीचे भरजरी शालू—मी वापरणार आहे. द्रौपदी आतां भिकारीण वनून अरण्यांत भटकत आहे. द्रौपदी नव्हे, तर ही भानुमती आतां सम्राज्ञी झाली आहे, हें कळत नाही तुला ? जा—द्रौपदीचे शालू, द्रौपदीचे जडजवाहिराचे अलंकार इकडे घेऊन ये.

प्रभावळ—पण हे वस्त्रालंकार तितक्याच मोलाचे नाहीत का ?

भानुमती—अग खुळे, हौसेला मोल नाहीं. द्रौपदीचे वस्त्रालंकार लेऊनच

मला मिरविण्याची हौस आहे. हे दागिने, या पैठण्या मी एखाद्या भिकार्याला देऊन टाकीन. मी सम्राज्ञी आहे. सार्वभौम सुयोधनमहाराजांची खास मर्जीतली लाडकी पट्टराणी आहे. हे वस्त्रालंकार मी अशी रस्त्यावर फेंकून देईन—

पशुपति—राणीसरकार, आम्ही आहोंत—आम्ही आहोंत म्हटलें इथें.

नंदिकेश्वर—ही आपली ओंवाळणी आमच्या पदरांत पडूं दे. गरीबांच्या विनंतीला राणीसरकारांनीं एवढी भीक घालावीच !

पशुपति—हें ऐश्वर्य मिळेल तर सात पिढ्यांचें दारिद्र्य टळेल !

भानुमती—पण हे वायकांचे दागिने तुम्हां पुरुषांना रे काय कामाचे !

पशुपति—हीं रत्नकंकणें मी सलकड्या समजून हातांत घालीन. ही हिऱ्याची बाळी-बुगडी भिकवाळीची जागा भरून काढील. रत्नमाला—कंठा—तन्मणी—वायकांचे सारे दागिने आम्ही पुरुष अंगावर चढवूं ! फार झालें तर त्या दागिन्यांचीं नांवें तेवढीं निराळीं ठेवावीं, म्हणजे कुणीही नांवें ठेवायला नकोत.

भानुमती—ध्या तर हे दागिने ! (काहीं दागिने देते.) आतां हा शालू—

पशुपति—चालेल, शालूही चालेल ! शालजोडी समजून शालूंची जोडी पुरुषांनीं पांघरायला काय हरकत आहे ? (एकीकडे) अरे नंदिकेश्वर, तुला कळत नाही. श्रीमंतांनीं वापरलेलीं वस्त्रें—अंगवस्त्रें अखेर त्यांच्या आश्रितांच्याच वांटणीला यायचीं असें म्हणतात तें हें असें अनुभवाला येतें ! हां—पांघर शालू. चढीव हे दागिने अंगावर !

भानुमती—नंदिकेश्वर, हा घे तुला कंठा. प्रभावळ, हा जरीकांठी काळा शालू तुला घे—

नंदिकेश्वर—राणीसरकार, तेवढा तो शालू मला देण्याची कृपा करावी.

भानुमती—तुम्ही का वायकांचे हे शालू नेसणार ? पुरुष ना तुम्ही ?

नंदिकेश्वर—पुरुष असलों तरी—हा शालू जरीकांठी काळ्या रंगाचीं धोतरें म्हणून आम्ही हौसेनें नेसूं ! एका शालूंत एक धोतरजोडी निघेल !

भानुमती—प्रभावळ, पाहिलंस हें ? वायकांप्रमाणेंच पुरुषांनाही कशी दागिन्यांची हौस आहे ही ! हे वायकांचे वस्त्रालंकार अंगावर चढवून दिसतात पहा कसे अर्धनारी नटेश्वर ! भोळे शंकर !

पशुपति—पशुपति म्हणजे श्रीशंकरच आहे मी ! आज माझ्या जन्माचे सार्थक झाले !

भानुमती—तुमच्या नावांचं मात्र सार्थक झालं. एक पशु आणि दुसरा नंदी !

प्रभावळ—(एकीकडे नंदिकेश्वरास) नंदिकेश्वर, माझं मन तुम्हांला मिळालेल्या या कळ्यावर बसलं आहे. चार दिवस वापरायला द्याल ना ? हौस भागली की परत करीन तुमचा तुम्हांला. द्याल ना ?

नंदिकेश्वर—आनंदाने ! आत्तांच घे. प्रभावळ, माझा तुझ्यावर लोभ आहे, म्हणूनच सारा लोभ सोडून देऊन हा हिऱ्याचा कंठा मी तुला बक्षीस देतो.

प्रभावळ—छे. छे ! आत्तां नको—मगच द्या. त्यांना मात्र कळवू नका हो. (कानांत कुजबुजते.) असं करा, समजलं ना ?

पशुपति—(पाहून) नंदीशीं कसल्या कानगोष्टी प्रभावळीनें चालविल्या आहेत बरे ! या भिक्षांदेहीत नंदीच्या झोळांत चार तुकडे जास्त पडले म्हणून ही चवचाल चांदणी त्याच्यावर भाळली की काय ? काय नेम सांगावा ! संपत्तीच्या मोहिनीमंत्राला बायका वश व्हायच्याच !

भानुमती—प्रभावळ, अशी उभी कां ? आधीं जा आणि द्रौपदीचे अलंकार इकडे घेऊन ये. एकदां बजावलं ना तुला ? आज द्रौपदीचेच दागिने या भानुमतीच्या अंगावर चढणार आहेत—

दुर्योधन—(प्रवेशून) काय ? द्रौपदीचे दागिने भानुमतीच्या अंगावर ? शक्य नाही—कालत्रयीं शक्य नाही. त्या भिकारड्या दागिन्यांचें तेवढें भाग्यच नाही—

भानुमती—द्रौपदी भिकारीण झाली म्हणून तिचे दागिने कांहीं भिकारडे झाले नाहीत. प्रभावळ, जा ग तूं. जामदारखान्यांतून द्रौपदीचे दागिने घेऊन ये. [प्रभावळ जाते.

पशुपति—(एकीकडे) नंदी, चल, पाय उचल झटपट. नाहीतर श्रीसंतांचें भांडण आणि मधल्यामध्ये फुकट गरिवांचें कांडणी ! ह्यापाचा माल गपापा व्हायचा आणि मिळालेल्या ऐश्वर्यावर महाराजांची गदा यायची ! [जातात.

दुर्योधन—सम्राज्ञीला आज असे भिकेचे डोहाळे कां आठवले ? दुसऱ्याच्या वस्त्रालंकारांनीं हौस भागवायला—

भानुमती—दुसऱ्याचे कुणाचे ? द्रौपदीचेच तर हे दागिने.

दुर्योधन—द्रौपदीला हा सुयोधन आपल्या बटकीइतकीही किंमत देत नाही ! त्या एका दीडदमडीच्या दासीच्या दागिन्यांचा विटाळ या सम्राज्ञीच्या कोमल-सुंदर देहाला व्हायला नको आहे. भानुमती, द्रौपदी किती झाली तरी तुला तुझ्या बटकीसारखी—

भानुमती—बटकी ? माझी-या सम्राज्ञी भानुमतीची बटकीसुद्धां शोभणार नाही ती सटवी !

दुर्योधन—हें खरें ना ? मग लाडके, हा भलताच वेडा हट्ट कशाला वरें ?

भानुमती—हट्ट कशाला ? द्रौपदीचा नक्षा उतरायला ! (प्रभावळ दागिने आणते.) आण इकडे-ठेव इथें. (प्रभावळ दागिने ठेवून जाते.) पाहिलं का ? पहायचं जरा गडे ! हे दागिने कसे ठसठशीत आहेत !

दुर्योधन—पांडवांचे वस्त्रालंकारसुद्धां आम्ही कौरव वापरुं लागलों, तर त्यांत कौरवांची प्रतिष्ठा ती काय राहिली ? फेंकून दे हे दागिने ! यांची असंगळ सांवली-सुद्धां नको !

भानुमती—पांडवांशीं घूत खेळून त्यांचं सारं ऐश्वर्य जिकलं-सिंहासनसुद्धां बळकावलं तें असं झिडकारून झुगारून देण्यासाठींच घाटतं ? तें कांहीं नाही. द्रौपदीचे दागिने घालून मिरविण्याची माझी हौस पूर्ण झालीच पाहिजे.

पद २ रें. [राग-कामोद; ताल-आधा.]

मनिं हौस ही प्रिय कांता ! । पुरवी विनवी कांता ॥ ध्रु० ॥

द्रौपदीच्या वसनालंकारा लेवुनि मिरविन अतां ॥ १ ॥ अरि-

संपदा सुखदा सदा । पदांसि शरणागता नाथा ! ॥ २ ॥

दुर्योधन—एकंदरींत तुला द्रौपदीचा शृंगारसाज अंगावर चढवून द्रौपदी व्हावेंसें वाटतें तर ! पण लक्षांत ठेव, ही भानुमती अशी द्रौपदी होण्याची हांव धरील तर तिच्याही नशीबीं द्रौपदीप्रमाणेंच वनवास कंठणें येईल.

भानुमती—हो, कांहींतरीच बोलून माणसाचं तोंड बंद करायचं; दुसरं काय ?

दुर्योधन—झालें ! हसली लगेच ! वायकांच्या रागाला कारणप्रमाणेंच कौळ वेळही लागत नसतो, हेंच खरें. लाडके, द्रौपदीची घमंड आणि पांडवांची प्रतिष्ठा

नष्ट करण्याचा हा मार्ग नव्हे. द्रौपदीचे दागिने तूं अंगावर चढविलेस तरी ती थोडीच येणार आहे इथें पहायला ! द्रौपदीला हिणवायचें असेल तर या सम्राज्ञीने आपल्या राज-वैभवाच्या तोऱ्यांत द्रौपदीच्या समोरच मिरविलें पाहिजे; म्हणजेच तिचें नाक खाली होईल ! वैऱ्यांची नाचकी प्रत्यक्ष त्यांच्या तोंडावर केली, तरच त्यांत गोडी ! कां ? खरें ना ?

भानुमती—खरं ग वाई, अगदीं खरं ! इथं बसून मला द्रौपदीचा नक्षा कसा उतरवितां येणार ? पण नाथ, द्रौपदी तर राहिली पांडवांवरोबर दूर द्वैतवनांत ! द्रौपदीचे धिंडवडे काढायचे तर तिकडे द्वैतवनांतच जायला नको का ?

दुर्योधन—नूर्त मी त्याच योजनेंत आहे. द्वैतवनांत जाण्याचा योग मी जुळवून आणतो; पण अगोदर हे द्रौपदीचे दागिने माझ्या दृष्टीपुढून घेऊन जा कशी. पांडवांचें वैभव पाहिलें—त्यांचें नुसतें नांव निघालें तरी माझ्या अंगाचा आगडोंव उडून जातो ! त्यांतून त्या द्रौपदीची आठवण झाली, कीं अंतःकरणांत क्रोधाचा वणवा पेट घेतो. जा. हे दागिने दृष्टीआड कर.

भानुमती—जशी आपली इच्छा. पण—

दुर्योधन—द्वैतवनांत जाण्याचा योग मी जुळवून आणतो. [भानुमती जाते. या वावर्तींत शकुनीमामांचीच मसलत घेऊन—

[जाऊं लागतो. शकुनी, कर्ण येतात.]

शकुनि—सुर्योधना, एवढ्या आवेशानें कुठें निघालास ?

दुर्योधन—मामा, तुमच्याकडेच निघालों होतो.

शकुनि—कांहीं नवलविशेष ?

दुर्योधन—कांहीं नवल नाही; परंतु विशेष हेंच, कीं उद्यांचा वसंतोत्सव द्वैतवनांत साजरा झाला पाहिजे; तरच माझ्या मनाला खरा आनंद होईल.

कर्ण—कौरवेश्वरा, हें तूं म्हणतोस तरी काय ? इथें तुझ्या आनंदवैभवांत काय उणेपणा आहे म्हणून द्वैतवनांत जाण्याचें तुझ्या मनानें घेतलें आहेस ?

शकुनि—समजलों. द्वैतवनांत पांडव आहेत ना ? सुर्योधनाच्या आनंद-वैभवांत वांटेकरी व्हायला पांडव इथें नाहींत, म्हणून कदाचित् त्याला वाईट वाटत असेल. किती झालें तरी बंधुप्रेम तें बंधुप्रेम !

कर्ण—काय ? पांडव वनवासांत आयुष्य कंठीत आहेत म्हणून सुयोधनाला दुःख होत आहे ?

शकुनि—आपलें वैभव आपल्या आत्तेष्टांना दाखवून त्यांना आनंदित करावें असें साहजिकच मनुष्याला वाटत असतें. त्यांतून पांडव तर जिव्हाच्याचे—

दुर्योधन—मामा, पुरे झाले हे टोमणे. पांडवांना माझे सम्राट् वैभव दाखवायचें पण तें त्यांना हिणविण्यासाठीं दाखवायचें; समजलांत !

कर्ण—हें मला पटलें. हितार्चितकाप्रमाणेंच हाडवैऱ्याचीही दृष्टि दिपवून सोडली तरच त्या वैभवाची थोरवी ! कौरवांचें राजवैभव पाहून पांडवांचीं तोंडे काळींठिकर पडलीं पाहिजेत.

शकुनि—एकंदरीत, असलें खोल राजकारण सुयोधनाच्या डोक्यांत डोकावूं लागलें आहे म्हणायचें ! आणि हें रास्तच आहे. आम्ही आमच्या वैभवाचें-साम्राज्यसत्तेचें प्रदर्शन त्या भिकारज्या पांडवांसमोर मिरविलें नाहीं-पूर्व वैभवाच्या विषारी आठवणीनें त्यांचें दुःख द्विगुणित केलें नाहीं, तर आम्हां राज्यकर्त्या कौरवांची प्रतिष्ठा ती काय ?

कर्ण—द्वैतवनांत जाऊन पांडवांची मानखंडना केलीच पाहिजे.

दुर्योधन—पांडवांना त्यांच्या करणीचा मोवदला मिळालाच पाहिजे. मामा, राजसूय यज्ञाचे प्रसंगी पांडवांनीं आपला जामदारखाना माझ्या ताब्यांत दिला, तो कशासाठी ?

शकुनि—कशासाठीं म्हणजे ? आपुलकीच्या विश्वासूक भावनेनें पांडवांनीं आपल्या जामदारखान्याची किल्ली तुझ्या हातीं दिली !

दुर्योधन—तसें नव्हे, तर केवळ माझ्या मानखंडनेसाठींच ती त्यांनीं क्लृप्ति काढली. पांडवांचें तें अफाट वैभव पाहून माझे डोळे दिपावेत, मीं मनांत लाजावें, याच कुटिल बुद्धीनें तो जामदारखाना त्यांनीं माझ्या हवालीं केला.

कर्ण—तसेंच, मुद्दाम निमंत्रण करून आम्हांला मायावी मयसभा दाखविण्यांत पांडवांचा हेतु केवळ वैभव-प्रदर्शनाचाच होता !

दुर्योधन—वैऱ्यांच्या वैभवाची विजयध्वजा-ती नटवी मयसभा ! तशीच ती नटवी द्रौपदी-

शकुनि—सुयोधना, मयसभेची आठवण निघाली, कीं त्या वेळचे ते एकेक फजितीचे प्रसंग अद्याप जसेच्या तसे डोऱ्यांपुढें उभे राहतात. वार्की, त्यावद्दल पांडवांचा सूड उगविण्याचें तूं काय वाकी ठेवलें आहेस म्हणा !

दुर्योधन—नाहीं, अद्याप माझ्या सूडाची तहान शांत झाली नाही ! पांडव जगांतून नामशेष झाले पाहिजेत ! म्हणूनच द्वैतवनांत जाऊन संधि सांपडतांच त्यांना गुप्तपणें यमलोकीं पाठविण्याचें मीं योजिलें आहे !

कर्ण—सुयोधना, तुझा विचार चुकीचा आहे. शत्रु असणें हें एक थोरपणाचें मुख्य लक्षण आहे. पांडवांना ठार न करतां त्यांना जिवंत ठेवूनच मेल्या पलीकडे केलें तरच कौरवांचा खरा पुरुषार्थ ! द्वैतवनांत जाऊन पांडवांना आपण आपल्या वैभवानें दिपवूया. हरतऱ्हेनें दे माय धरणी ठाय करून सोडूया. संकटांत सांपडलेल्या शत्रूला हिणवून हैराण केलें तरच शूर अंतःकरणाला सूडाचें समाधान ! कां ? खरें ना मामा ?

शकुनि—जाळ्यांत जखडलेल्या सिंहाला डिव्चण्यांत मोठी मौज असते खरी ! मग काय ? द्वैतवनांत जायचें हें तर ठरलेंच ! पण द्वैतवनांत पांडव आहेत, म्हणूनच केवळ धृतराष्ट्र तुम्हांला तिकडे जाऊं देणार नाही. वरें, मृगयेच्या भिषानें जावें म्हटलें तरी द्वैतवनाकडेच कां ? असा प्रश्न उपस्थित होऊन धृतराष्ट्राचें दीर्घ-शंकी मन आढेवेढे घेणार ! त्यांतून त्याचें तें मुत्सद्दीमंडळ—

दुर्योधन—भीष्माचार्य, द्रोणाचार्य, कृपाचार्य—हे सारे दुष्टाचार्य वावांच्या जवळ अष्टौप्रहर मांडा ठोकून बसलेले असतात.

कर्ण—शिवाय विदुरासारखे विघ्नसंतोषी शिष्ट ! मामा, या सर्व तोंडपुज्या मुत्सद्दी वीरांचीं तोंडें बंद होतील अशी एखादी मसलत तुमच्याच सुपीक मेंदूंतून निघाली तर पहा !

शकुनि—युक्त्यांना काय तोटा ! पण हा सुयोधन पडला मोठा आज्ञाधारक मातृ-पितृभक्त ! नाही म्हणायला एक तोड आहे. घोषयात्रेचें निमित्त पुढें करून द्वैतवनांत जावें; पण याही गोष्टीला धृतराष्ट्राची संमति घेतलीच पाहिजे. सुयोधना, तेवढें काम कर.

दुर्योधन—वाः ! म्हणजे महत्त्वाचीच जबाबदारी तुम्हीं माझ्यावर सोंपविलीत.

कर्ण—सर्व कांहीं बिनबोभाट पार पाडतां येईल. गौळवाज्यांची पहाणी, गाईची

खानेसुमारी, वांसरांच्या पाठीवर शिकेमारी वगैरे कामानिमित्त द्वैतवनाकडे गेलेंच पाहिजे असें आम्ही तर सांगतोंच; पण ही सारी खोटी बतावणी धृतराष्ट्रापुढें तिहाइताकडूनही करवितों—

शकुनि—कर्णा, विनतोड शकल काढलीस खरी ! तो संगम नांवाचा गवळी आहे ना ? त्यालाच कान फुंकून पुढें कऱ्हां म्हणजे झालें.

दुर्योधन—इतकें संधान जुळविल्यानंतर वावांचें अनुमोदन मिळणें कठीण नाहीं. मग चला, लागाच त्या उद्योगाला. तुमचें शिष्टमंडळ पुढें जाऊं दे. मी आलोंच पाठोपाठ—

शकुनि—तूं जरा वेळानेंच येणें इष्ट आहे. आम्ही होतो म्होरक्ये. तूं आलास तरी होला हो म्हणून आमच्या बोलण्याला दुजोरा देण्यापलीकडे काहीं कऱ्हां नकोस. पण तोंपर्यंत इकडे घोषयात्रेच्या तयारीला लाग—

दुर्योधन—तें सारें मी यथासांग जुळवितों. माझें विराट-वैभव पाहून देवेंद्रा-लाही हेवा वाटावा अशा राजविलासी थाटामाटांत—

शकुनि—द्वैतवनाकडे सम्राटांची स्वारी सहकुटुंब सपरिवार गेलोच पाहिजे.
[कर्ण व शकुनि जातात.— भानुमती प्रवेशते.

भानुमती—खरंच ! द्वैतवनांत जायचं ठरलं ना ? वसंतोत्सवाचा समारंभ द्वैतवनांत साजरा करायचा ना ? पण मामंजीना हें कळलं का ? नाहींतर ऐनवेळीं सारंच फिसकटायधं !

दुर्योधन—वावांची संमति मिळविण्यासाठीं मामांना पाठविलें आहे. ती काळजी नाहीं. पण आधीं तावडतोव या घोषयात्रेची सारी सिद्धता झाली पाहिजे.

भानुमती—नाथ, आजच्याइतका आनंद मला कधींच झाला नव्हता. त्या दरिद्री द्रौपदीला माझं सम्राज्ञीचं वैभव कधीं दाखवीन, असं मला झालं आहे.

पद ३ रें. [राग-तिलककामोद; ताल-त्रिवट.]

छंद हा प्रियकरा ! पुरविन मम अनुदिनिं जनिं मिरवुनी
डौल बहु ॥ ध्रु ०॥ सहज अधन हिणविन रिपु-जाया । नम-
विन तिजला झणिं या पायां । अंतरिं नितान्त तरिच सुख
कांत ! । द्वैतवन न ! अमरभुवनसम वसुंधरा सुंदरा ॥ १ ॥

दुर्योधन—वरें; पण सम्राज्ञीनें चलावें आतां—

[जातात.

प्रवेश दुसरा

[पशुपति प्रवेश करतो.]

पशुपति—कसा झालों तरी पुरुष आहे ! पुरुषांचे भाग्य केव्हां उघडेल याचा अगाऊ अंदाज ब्रह्मदेवालाही बांधतां येत नाही, म्हणे ! महाराणी सरकारांच्या मेहेरवानीने ही लक्ष्मी घरीं आली पण घरच्या लक्ष्मीचे—प्रभावळीचे लक्षण कांहीं ठीक दिसत नाही ! नंदीवरोवर तिच्या काय कानगोष्टी झाल्या, देव जाणे ! आलीच ही ठमाई, ठुमकत मुरडत ! हे द्रव्य आधीं हिच्या दृष्टिआड दडविलें पाहिजे. वोलून चालून वायकोत्री जात ! द्रव्याची रास दृष्टीला पडली, कीं या वायका हटकून हडळीसारख्या वोकडां बसायच्या— [जातो.

प्रभावळ—(प्रवेशून) सारं कांहीं दैवानं द्यावं आणि दैवानं घ्यावं ! मन मागतं मिळतं तर कशाला हवं होतं ! राणीसरकारांची मी पट्टासी ! पण जन्माची उदासी ! राजवाज्यांत माझा केवढा मान—पण घरीं मात्र वटकीसमान ! एखादा ठसठशीत दागिना घालायला कीं एखादा घसघशीत भरजरी शालू नेसायला ? नांव कशाला ! कशाचं घरदार आणि कशाचा संसार ! वायको हौशी आणि नवरा दरवेशी ! तशांतली गत !

पद ४ थें. [राग—भीमपलास; ताल—खेमटा.]

जिवाचा निवारा खुलावा जरा । शृंगार अंगावरी साजरा
॥ ध्रु० ॥ प्रियाराधनाच्या सदा साधना । जरी सेविलें त्या
विलासा धना । तरी सौख्य संसारिं नारी-नरां ॥ १ ॥

हो—पण हे नंदिकेश्वर कां बरं आले नाहीत ! कंठा देतो असं म्हणाले तेव्हां-पासून मनाला कशी उत्कंठा लागली आहे. [पशुपति येतो.] कां हो ? ते नंदि-आपले ते हे आले होते का ?

पशुपति—आपले ते हे ! हे कोण ? आणि आपले म्हणजे कुणाचे ? तुझे कीं माझे ? कीं दोघांचेही ? आपले ते हे आले नव्हते—कुणीं आले नाहीं नू गेले नाहीं.

प्रभावळ—अहो, नंदिकेश्वर आले होते का ?

पशुपति (स्वगत) अस्सें. ही माझी संसार-सावित्री त्या नंदिकेश्वराच्या भजनीं लागलेली दिसते ! ठीक आहे. आतां असेंच करतो. (प्रकट) आपले ते हे आले होते.

प्रभावळ—खरंच ! केव्हां आले ! केव्हां गेले ! काय म्हणाले ! काय सांगितलं त्यांनीं ?

पशुपति—(स्वगत) छचोर छवेली ! कशी हुरळून गेली आहे पहा ! (प्रकट) ठरल्याप्रमाणें पुन्हा सवडीनें भेटणार आहेत तुला—लौकरच पण सवडीनें—

प्रभावळ—काय म्हणतां ? खरंच ? वरं झालं वाई ! आतां माझा जीव खाली पडला.

पशुपति—पण इकडे माझा जीव वर कंठाशीं येऊन भिडला ! प्रभावळ, नंदीकडे ग तुझे काय काम आहे ? खरें बोल. हां ! नाहींतर गांठ आहे माझ्याशीं—

प्रभावळ—पण तुम्हाला कशाला हवी ही नसती चौकशी ? माझं त्यांच्याकडे तसंच कांहीं खासगी काम आहे. समजलं आतां ? [जाते.]

पशुपति—खासगी काम ! काम—काम, क्रोध, मद, मत्सर,—हो म्हणजे षड्रिपंचा सार्वभौम कौरवेश्वरच हा ! पण छे ! या कामाशीं तिच्या खासगी कामाचा कांहीं सोयरसंबंध असेलसें वाटत नाहीं. पण कुणीं सांगावें ? कामांत काम ! तेंही काम निघायचें ! छे—छे—छे ! डोक्यांत संशयाचा थैमान चालला आहे सारा ! (पाहून) पण आलाच हा तिच्या पंचप्राणाचा पंचीप्यारा ! [नंदिकेश्वर येतो.] नमस्कार, नंदिकेश्वर, या देवा, बोलावल्यासारखे अगदीं वेळेवर आलांत बुवा !

नंदिकेश्वर—नमस्कार ! (स्वगत) कोंपरापासून नमस्कार. पण हा काय चमत्कार ! पशुपतीच्या गैरहजेरींत या वेळीं घरीं येण्याला प्रभावळीनें बजावले आणि बघावें तर हा ब्रह्मराक्षस इथेंच ! कार्याचा वेरंग आणि साराच फजितीचा प्रसंग !

पशुपति—कां ? अशी मूकवृत्ति कां ? कां आला आहेस ?

नंदिकेश्वर—सहज आलों झालें ! प्रभावळ कुठें आहे ?

पशुपति—थोडक्यांत तिची आणि तुझी चुकामूक झाली पहा. आतां—अशीच ती कुठेशी बाहेर गेली. तिच्याकडे कांहीं विशेष कामकाज—

नंदिकेश्वर—छे—छे ! असुकच असें, सांगण्यासारखें कांहीं काम नाहीं.

पशुपति—तुझे काम मला सांगण्यासारखें नाहीं, हें तूं न सांगतांच समजलें आहे मला. तिच्याकडून मीं सारें कांहीं काहून घेतलें आहे. पुढें बोल.

नंदिकेश्वर—(स्वगत) म्हणजे ? प्रभावळीनें मला चांगलेंच तोंडघशी पाडलें !

कदाचित् हाच विलंदर माझ्या पोटांत शिरून मला चकवूं पहात असेल ! तूर्त त्या कंठ्यासंबंधी कांहींच बोलूं नये, हें उत्तम. बोलण्याचा विषयच बदलावा झालें. (प्रकट) खरोखर, पशुपति, तुमचें घर म्हणजे मला अगदीं आपलेंच घर आहे असें वाटतें. सुळींच संकोच वाटत नाही—

पशुपति—पण काय रे, आपलेंच घर समजून प्रभावळीला भेटण्यासाठीं किती तरी वेळा तूं माझ्या घरीं पायधूळ झाडली आहेस, नाहीं ? अर्थातच, मी घरीं नसतांना—

नंदिकेश्वर—आजच प्रथम आलों तुमच्या घरीं; आणि तेंही सहज—

पशुपति—सहज नव्हे—मुद्दाम आला आहेस तूं ! प्रभावळीची आणि तुझी वाड्यांत बोलाचाली होऊन हा वेत ठरला ! तिनेच सारें सांगितलें मला हें ! त्या-त्या बाबतींतच—कां ? खरें ना ?

नंदिकेश्वर—बरोबर ताडलेंत बुवा ! (स्वगत) याला सर्व समजलेलेंच दिसतें. आतां लटपट करण्यांत तरी काय प्रेम आहे ! (प्रकट) पशुपति, खूप केलीत बुवा ! अगदीं मनांतलें गुपित अचूक ओळखलेंत !

पशुपति—कसा झालों तरी पुरुष आहें ना ? एवढेंही डोकें नसावें कीं काय ?

नंदिकेश्वर—तुम्ही म्हणतां त्या बाबतींतच मी प्रभावळीला भेटायला आलों आहे. कबूल—

पशुपति—कबूल करायला लाज नाही वाटत तुला ?

नंदिकेश्वर—यांत लाज कसली वाटायची ? हा एक प्रकारचा परोपकार आहे.

पशुपति—भले वहादर ! ए परोपकारी फटिंगा, आजपर्यंत अशा किती बाया-बापड्यांवर हें असें उपकाराचें ओझे लादलें आहेस बावा !

नंदिकेश्वर—हें पहा, प्रभावळीच्या बाबतींत मला आपलेपणा वाटतो हें कबूल करायला मी कुणाच्या बापालाही भिणार नाहीं !

पशुपति—कुणाच्या बापाला नाहीं; पण खुद्द तिच्या नवऱ्याला तरी भिशील कीं नाहीं ?

नंदिकेश्वर—नवऱ्याचें काय खर्च होतें त्यांत ? त्याला कां म्हणून भ्यायचें ? ती एक बायकांची हौस आहे. (स्वगत) बायकांना दागिन्यांची हौस किती असते, तें या पशुपतीला काय ठाऊक ?

पशुपति—वायकांची हौस ? असलीं मुलुखावेगळी मुर्दाड हौस—

नंदिकेश्वर—अहो, तुमच्या घरची गोष्ट कशाला ? थोरामोठ्यांच्या घरींसुद्धां—

पशुपति—अशा हौसेचा खेळखंडोवा चालतो ? लफंग्या, मला शिकवितोस वेदान्त ? वराच निर्ढावलेला—नीचपणाचा अर्क आहेस कीरे !

नंदिकेश्वर—अहो, भलतेंच काय वरळतां हें ? कांहीं लाज वाळगा !

पशुपति—खासा न्याय ! हवा तसा सांवळागोंधळ घाला तुम्ही, आणि तुमच्या त्या निर्लज्ज करणीवद्दल लाज वाळगतो मी ! थांब, तुला जिवंत गाढतों जमिर्नांत—(माहं लागतो.)

नंदिकेश्वर—अहो, काय अर्थाचा अनर्थ मांडलांत हा ? प्रभावळीला आहे दागिन्यांची हौस ! हौसेखातर तिनें माझ्याजवळ कंठा मागितला. तो तिला देण्यासाठीं तिच्याच इच्छेप्रमाणें मी इथें चोरून आलों—हा आहे खरा प्रकार—

पशुपति—असैं ! आतां ही वतावणी करतोस काय ? दाखीव पाहूं रे कंठा ?

नंदिकेश्वर—दाखवा म्हणतां तर दाखवितों—हा पहा—अरेच्या ! इथेंही नशीवानें हात दाखविलाच ! पशुपति, गडबडींत घरींच विसरून आलों कंठा—

पशुपति—कंठा दाखीव नाहींतर मरायला तयार हो ! वाप दाखीव नाहींतर श्राद्ध कर !

नंदिकेश्वर—विकृत श्राद्धच घेतलें म्हणायचें हें ! (पाहून) ती पहा, प्रभावळच इकडे आली; तिलाच विचारा.

पशुपति—अरे चोरा ! तिलारे काय विचारा ? सशाला खळगा जामीन ! म्हणे तिला विचारा ! (विचार करून) नंदी, तुझा कान इकडे कर. (कानांत पुटपुटून) तूं आतां असैं कर—

नंदिकेश्वर—म्हणजे ? आर्गीतून ओढून, मला फोफाट्यांत लोटतां कीं काय ?

पशुपति—अरे, आंयती तिची तरी परीक्षा होईल. तुझ्यासारख्या तिन्हाइताला तंबी देण्यापेक्षां आपलाच दाम खराखोटा पारखून घेतलेला काय वाईट ? प्रभावळीवर अनुरक्त झाल्याचा वहाणा कर. प्रेमाचें सोंग आण—

नंदिकेश्वर—असैं खोटें प्रेमाचें सोंग आणण्यांत काय प्रेम आहे ?

पशुपति—मी आहेच इथें तुमच्या छातीवर उभा. कसा झालों तरी पुरुष आहे ! प्रसंग पडलाच तर घेतों एकेकाचे प्राण—

नंदिकेश्वर—छान ! पण पशुपति, प्रभावळीविषयीं माझे मन अगदीं निष्पाप आहे हो ! प्रभावळ विचारी गरीब गाय—

पशुपति—ती विचारी गरीब गाय म्हणूनच तर तुझ्यासारख्या नंदिबैलाच्या नादीं लागली आहे—

नंदिकेश्वर—परमेश्वरा ! तुला डोळे आहेत !

पशुपति—परमेश्वराला डोळे आहेत—पण प्रेम आंधळें आहे ना ! मलाही आहेत चांगले डोळे—पाहून घेतों—अरे, पण प्रभावळ आलीच ! नंदि, सावधान ! नाहींतर घेतों प्राण—(लपतो.)

प्रभावळ—(प्रवेशून) नंदिकेश्वर, आलांत ? फार बरं झालं.

नंदिकेश्वर—(स्वगत) पण इकडे मला मरणाचें आमंत्रण आलें !

प्रभावळ—कंठा आणलात का ?

नंदिकेश्वर—घरींच विसरून आलों, कंठा !

प्रभावळ—वाः ! सारंच मुसळ केरांत !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) केरांत कां म्हणून ? पाठींतच बसलें आहे तें मुसळ !

प्रभावळ—आज महाराजांची स्वारी सहपरिवार घोषयात्रेला निघायची ! आज घोषयात्रेचा केवढा थाट ! कंठा आणला असतात तर या समारंभांत तेवढाच गळाभर घालून मिरविलें नसतें का ! ते तसे—तुम्हीं हे असे ! मीच जन्मदरिद्री !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) हिची घोषयात्रेची तयारी, पण माझी इकडे महायात्रेची तयारी !—

प्रभावळ—आज केवढा कपिलाषष्ठीचा सोन्याचा योग; पण बोलून काय उपयोग !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) कपिलाषष्ठी तू खरीच ! माझी षष्ठी उडविली खरी या खवीसानें !

प्रभावळ—पण नंदिकेश्वर, तुम्हीं बोलत कां नाहीं ? तुमची प्रकृति वगैरे ठीक आहे ना !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) अरेच्या ! ही तर प्रेमानें माझे क्षेमकुशल विचारूं लागली ! हा ब्रह्मराक्षस इथें पाठीशीं उभा आहेच ! काय कुशलता करावी म्हणजे हें गंडांतर दूर होईल ?

प्रभावळ—प्रकृति ठीक आहे ना नंदिकेश्वर !

नंदिकेश्वर—प्रकृति ठीक आहे. अद्याप जिवंत आहे—

पशुपति—(नंदिकेश्वरास) नंदी, कर सुरू तुझे प्रणयाराधन ! म्हण, लाडके, प्राणप्रिये, सुंदरी,—[तरवार रोखतो.]

नंदिकेश्वर—(घाबरून) लाडके, प्राणप्रिये, सुंदरी—

प्रभावळ—इश ! नंदिकेश्वर, तुम्ही शुद्धीत आहां का ?

नंदिकेश्वर—शुद्धीत—चांगला शुद्धीत आहे ! मनानेही शुद्ध आहे—पण हतबुद्ध झालों आहे—कुद्ध होऊं नको—

प्रभावळ—तुम्ही असे असाल असं मला स्वप्नांतसुद्धां वाटलं नव्हतं.

नंदिकेश्वर—आणि हें असें होईल हें मला तरी कुठें वाटलें होतें ! जरा ऐकून तर घे—

प्रभावळ—चला, व्हा दूर—काय ग वाई तरी निर्लज्जपणा हा ! दिसतं तसं नसतं—

नंदिकेश्वर—लाखाचें बोललीस—! मी तुला या वेळीं दिसतां आहे तसा मुळीच नाहीं.—इकडे आड इकडे विहीर ! मातोश्री ! क्षमा कर—

प्रभावळ—तुमचा हा फाजीलपणा त्यांना कळला तर—

पशुपति—(पुढें येऊन) कळला—वळला—पण सर्वांच्याच सुदैवानें भलताच प्रसंग टळला ! प्रभावळ, फळ पहावें टोंचून आणि माणूस पहावें बोंचून ! तुझी परीक्षा घेण्यासाठीं—केली गंमत !—(हंसतो.)

प्रभावळ—इश ! नंदिकेश्वरांना मी माझ्या भावाप्रमाणं मानतें हो !

नंदिकेश्वर—(काकुळतीनें) प्रभावळ मला माझ्या बहिणीसारखी आहे हो !

पशुपति—पण माझ्या गोजिरवाण्या गुणी वाळांनों, मी तुम्हां दोघांचाही बाप आहे वरं !

प्रभावळ—म्हणजे ? माझेसुद्धां बापच कां तुम्ही ?

पशुपति—हां-नदा, कर सुह तुझे भणयाराधन ! म्हण-लाडके, प्राणप्रिये, सुंदरी—

नंदिकेश्वर—(स्वगत) आहून फिरून बाप नवरा म्हणतात तो हा असा ! पशुपति, मला पुनर्जन्म देणाऱ्या माझ्या परमेश्वरा ! नमस्कार—! [जातो.

प्रभावळ—माझी परीक्षा घेतां, आणि तुम्ही ? तुम्हाला कोण विचारणार ? जनाची नाही, तरी मनाची कांहीं लाजलज्जा ?

पशुपति—मी पुरुष आहे. पुरुषांना कसली आली आहे लाजलज्जा ? पुरुष मन मानेल तसे वागले तरी बायकांनीं स्वच्छंदीपणानें वागून कसें निभावेळ ? बायकांना बंधनें असतील तितकीं थोडींच ! बायका स्वतंत्र झाल्या कीं साऱ्या ब्रह्माण्डाचा प्रलय झालाच— !

प्रभावळ—प्रलय झाला तरी पुरुष तेवढे सारे जिवंत राहतील ना ?

पशुपति—हें काय विचारणें ? प्रलयकाळीं पुरुषरूपी परमेश्वराची अंगुष्ठ-मात्र मूर्ति वटपत्रावर सुरक्षित राहिली ! पुरुष आहेत म्हणून तर जगाचा गाडा सुरळीत चालू आहे. प्रभावळ, माझ्यासारख्या एकुलत्या एक नवऱ्याचा संसार तुला जड झाला ? द्रौपदीसारखी तूं पांच नवऱ्यांची पतिव्रता असतीस—

प्रभावळ—म्हणजे ? मी पतिव्रता नाहीं वाटतं ? स्वतःवरून जगाची परीक्षा करूं नका.

पशुपति—कसा झालों तरी पुरुष आहे ! किती तरी बायका प्रेम करतात माझ्यावर ! ती लंगडी नागेश्वरी—एका पायावर तयार आहे माझ्याशीं लग्न लावायला—

प्रभावळ—विचारीला एकच पाय आहे उभा राहायला—

पशुपति—तशीच ती आंधळी भोगेश्वरी—डोळे मिटून लग्न लावील माझ्याशीं—!

प्रभावळ—गोष्ट अगदीं खरी ! आंधळीच आहे ती विचारी ! (पडद्यांत मंगल वाद्यें वाजतात.) अगवाई ! झाली वाटतं घोषयात्रेची तयारी ! निघाली स्वारी ! चला, आज सारा गांव लोटणार आहे घोषयात्रेला ! माझा जामानेमा अझूनी व्हायचाच आहे.

पशुपति—चल—चल. मलासुद्धां मर्दानी शिणगार चढवायचा आहे अंगावर ! जसा कांहीं लग्नाच्या वरातीपुढचा कोतवाली घोडा !

प्रभावळ—पण येथून आतां लौकर पाय काढा. नाहीं तर वरातीमागून घोडा—असं व्हायचं !

पद ५ वें. [कवाली.]

झणिं चला सख्या ! नर-शार्दूला । प्रियकरा ! करा शृंगार
भला । ॥ ध्रु० ॥ उत्सव मौज पहा नवल आज या काला ।
अपूर्व काय महा पर्वकाल हा आला । पातला स्वर्ग जणुं
अवनि-तला ॥ १ ॥

पशुपति—

मिरविन पेट मीहि लाजवीन इंद्राला । भुलविन नारि-
नरां दावुनी नव्या लीला ॥ २ ॥ [जातात.

प्रवेश तिसरा

[स्थळ—द्वैतवन-पुष्पलताकुंज. द्रौपदी फुलें तोडीत आहे.]

द्रौपदी—अहाहा ! सृष्टीचं साम्राज्य म्हणजे विश्वप्रेमाच्या विनिमयासाठीं
चाललेलं चिरंतनाचं दिव्य ज्ञानसत्रच ! वसंतराजाच्या समागमामुळं आनंदानं
फुलणारी, वनश्रीच्या वाढत्या वैभवांत झुलणारी ही सृष्टिसुंदरी ! सुवासिक पुष्पां-
च्या प्रफुल्लित नेत्रांनीं माझ्याकडे पाहून जणुं हंसतच आहे !

पद ६ वें. [राग—तिलंग; ताल—त्रिवट.]

ही आनंदें फुलली । सृष्टि-रमणि-भणि ॥ ध्रु० ॥ सुमन
सुमन-गुण शुभ प्रभु-पर्दि रमलें । करि शांति-सुधा-मधु-
मधुर-पान । अंतरिं सुर-सुख गमले । सती दावि ती दिव्य
विमल कृति । प्रीति-सगुण-खनि ॥ १ ॥

सृष्टिदेवतेची ही प्रेमळ दृष्टि-सुंदर फुलांची ही हंसरी सृष्टि—अर्गवाई, पण हें
काय ! आज या पुष्पलता अशा ओस कशानं पडल्या ? चुकलंमाकलं एण् देही
ताजं फूल इथं कुठंच कसं दिसत नाही !

अर्जुन—(प्रवेगून) द्रौपदी, आज तुला इथें फुलें कुठून मिळणार ? सारीं
फुलें पहांटेच्या प्रहरांच ऋषिकुमारांनीं काढून नेलीं आहेत.

द्रौपदी—कां वरं ? नित्यनियमाप्रमाणं देवपूजेसाठीं फुलं तोडायला मी आलें.

या बाजूच्या सुंदर पुष्पलता तर, सुवासिक कळ्या-फुलांनी रोज कशा ढंवरलेल्या असायच्या !

अर्जुन—पण आज तशीच कांहीं अपूर्व पर्वणी आली आहे ना ? सार्वभौम सुयोधन आज घोषयात्रेसाठी—वनविहारासाठी या द्वैतवनांत आला आहे ना ? त्याच्या स्वागत-समारंभासाठी सारीं फुलें ऋषिकुमारांनी तोडून, त्यांचें गोंडस हार वनविले आहेत. सुयोधनाच्या पायाखालीं फुलांच्या पायघड्या पसरल्या आहेत. आज तुला एवढी तरी फुलें मिळालीं, हेंच भाग्य ! द्रौपदी, तो पहा, तिकडे केवढा थाटाचा स्वागत-समारंभ चालला आहे ! ऋषि—ऋषिकुमार—सारा ब्रह्मवृंद सुयोधनाच्या स्वागतासाठी सामोरा चालला आहे. द्रौपदी, तूंही चल. घोषयात्रेसाठीं भानुमती आणि असंख्य राजस्त्रियाही आल्या आहेत. ते पहा, नकुल-सहदेव चालले आहेत. आपणालाही बोलावताहेत. चल, कौरवेश्वराचें हें साम्राज्यवैभव पाहून असें घाटतें कीं, स्वर्गवैभवासह जणुं देवेंद्राचेंच आगमन आज या द्वैतवनांत झालें आहे ! द्रौपदी, पहा तें वैभव ! चल—चल—

द्रौपदी—राजवैभव पहाण्याची ज्यांची हौस पूर्ण झाली नसेल, त्यांनीं जावं, मी येत नाहीं. [जाते.]

[अर्जुन जाऊं लागतो. भीम प्रवेशतो.]

भीम—काय ? नकुल-सहदेव दुर्योधनाच्या स्वागतासाठीं सामोरे गेले ! आणि अर्जुना, तूंही तिकडेच चाललास ? चला, मार्गें फिरा ! खबरदार कुणी त्या बाजूला फिरकाल तर ! नकुला, सहदेवा, चला, आश्रमाकडे परत फिरा. अर्जुना, तिकडे जायचें नाहीं.

धर्म—(प्रवेशून) अरे भीमा, तुझी इच्छा नसेल तर तूं जाऊं नकोस. पण त्यांना जाऊं दे. तो समारंभ त्यांना पाहूं दे.

भीम—आजच तो समारंभ पाहायला, असले समारंभ आजन्मांत पांडवांनीं पाहिले नव्हते वाटतें ! जन्मापासूनच पांडवांनीं कांहीं दारिद्र्यांत दिवस कंठलेले नाहींत. साम्राज्य-वैभवाचे सुखसोहाळे भोगण्याचें भाग्य—

अर्जुन—पूर्वीं होतें—पण आज ! आज तसले दुसन्याचेच समारंभ—सोहाळे पाहून मनाचें समाधान करणें नशिवां आलें आहे. दैवदुर्विलास ! दुसरें काय ?

भीम—हा दुबळा दैव-वाद भीमाच्या बुद्धीला पटत नाहीं. दैवाचा वाजुल्लुवा अजागळ भेकडांना भेडसावण्यासाठीं आहे. पराक्रमी पुरुषांना आपलें दैव पायांशीं लोळवितां येतें ! हिमतवान हातांत खेळवितां येतें !

धर्म—पण भीमा, कांहीं झालें तरी सुयोधन आज भरतखंडाचा तख्तनशीन सम्राट् आहे !

भीम—असेल ! दुर्योधन भरतखंडाचा सम्राट् असेल; पण पांडव स्वतःचेच सम्राट् आहेत !

धर्म—नाहीं त्या क्षुल्लक गोष्टीसाठीं भलताच हेका धरून असें आकांडतांडव आरंभण्याचें काय प्रयोजन आहे वरें ?

अर्जुन—धर्मराज, तुम्ही समजतां त्याप्रमाणें ही वाव क्षुल्लक मात्र नव्हे. यांत पांडवांच्या सत्त्वनिष्ठेचा-तत्त्वाचा प्रश्न आहे ! भीमदादाच्या बोलण्याचा हेतु मला आतां उमगला.

भीम—दुर्योधनानें आम्हांला कपटद्यूतांत जिंकलें आणि आतां आमच्या कष्टमय जीवनक्रमाची जाणीव जागी करण्याच्या कुटिल बुद्धीनें या द्वैतवनांत पाऊल टाकलें ! कपट-द्यूतांत पांडवांच्या साम्राज्यवैभवाचा अपहार करून, पांडवांना हीन दशेला पोहोचवून-हे कौरव राज्यकर्ते झाले. आतां आपल्या पापी वैभवाची पताका फडकावीत हा दुष्ट दुर्योधन घोषयात्रेच्या निमित्तानें आपल्या साम्राज्य-वैभव-सत्तेचें प्रदर्शन मांडायला इथें आला आहे.

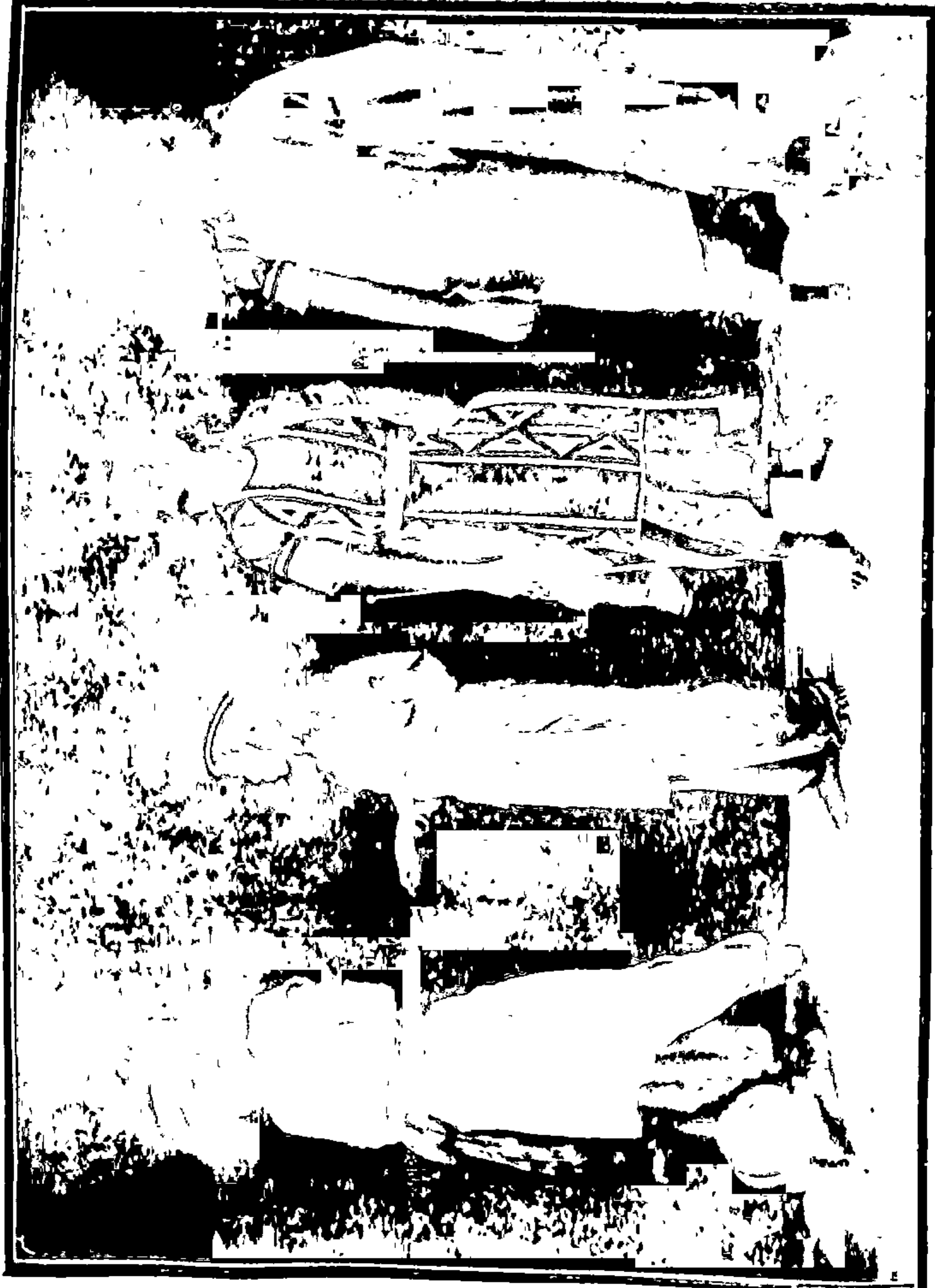
अर्जुन—विजयी राजसत्तेच्या उन्मादांत जेते लोक जित झालेल्या तेजस्वी पुरुषांना असेच पदोपदीं अपमानाच्या लाथांनीं झोडीत असतात ! परोपरीच्या विटंबनेनें सतावून सोडीत असतात—

भीम—या दुर्योधनानें आम्हांला पांडवांना कांहीं पराक्रमाच्या जोरावर जिंकलें नाहीं. निर्जीव फांशांच्या जुगारांत केवळ कपटानें जिंकलें आहे !

धर्म—पांडव जित झाले ही सत्याची ग्वाही आहे. द्यूतांत जिंकले गेले त्याच वेळीं पांडवांची प्रतिष्ठा धुळीला मिळाली. कौरवांनीं पांडवांना जिंकलें. पांडवांनीं आतां आपल्या मनाला जिंकलें पाहिजे !

भीम—पांडव जित झाले तरी अद्याप रोमरोमांत जिते जिवंत आहेत. पांडवांचा पराक्रम मेलेला नाहीं हें त्या दुर्योधनाला दाखविलेंच पाहिजे.

धर्म—भीमा, बजावून ठेवतो. सुयोधनाच्या वाटेला जाऊं नकोस. हाडवैरी झाला तरी त्याला निष्कारण ताप देणें हा सज्जनांचा धर्म नव्हे.

द्रौपदी—महाराज, मागं विरायचं. असं रागाच्या भरांत भलतंच काय करायचं तें ?

भीम—तुम्ही धर्माचे अवतार आहांत ! दयेचें आगर-शांतीचे सागर आहांत ! तुमचें हें ब्रह्मज्ञान त्या दुर्योधनाला ऐकवा. हे धर्माचे धडे त्या दुष्टाला शिकवा. हा भीम एकच धर्म जाणतो ! जशास तसे ! ठोशास ठोसे ! एका गालांत थप्पड बसली तरी बेगुमान दुसरा गाल पुढें करणें हा नामर्दाचा धर्म आहे आणि यांतच त्यांच्या गुलामगिरींतल्या जीवन्मृताच्या जिण्याचें मर्म आहे !

अर्जुन—जुलुमी राज्यकर्त्यांच्या अन्यायाला प्रतिकार करणें हें प्रत्येक राष्ट्र-पुरुषाचें पवित्र कर्तव्य आहे. पण भीमदादा, प्रसंगाखेरीज पराक्रम प्रकट करणें शूरपणाला शोभत नाही. अविचारी उतावळेपणाला इष्ट कार्यसिद्धि लाभत नाही. तसाच प्रसंग आला तर—

भीम—तर-तर काय ! अर्जुना, वैन्यांनीं उघडपणें मानखंडनेचे प्रहार करी-पर्यंत ही अप्रत्यक्ष अपमानाची मुस्कटदाबी मुकाव्यानें सहन करायची काय ! खवळलेला काळभुजंग दृष्टीपुढें दिसत असला तरी, तो काळजाला डंख मारण्याच्या प्राणांतिक प्रसंगाची वाट पहायची काय ! विषाची परीक्षा न पाहतां त्या उन्मत्त सर्पाचे विषारी दांतच उपटून टाकणें शहाणपणाचें नव्हे का ! असाच जाऊन त्या दुर्योधनादि चांडाळचौकडीचा चेंदामेंदा करून टाकतो. या गदेचें पाणी पाजवून त्यांच्या घोषयात्रेचें पारणें फेडतो ! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

द्रौपदी—(प्रवेशून) महाराज, मागं फिरायचं. असं रागाच्या भरांत भलतंच काय करायचं तें ? महाराज, मागं फिरायचं—

पद ७ वें. [राग-कर्नाटकी; ताल-त्रिवट.]

झणिं आंवरा । संताप सारा । सदया ! वरा लव शांति
वीरा ! ॥ ध्रु० ॥ अनुकाल तें जगि शौर्य शोभे । अधीरां न
लाभे यश नरवरा ! ॥ १ ॥

धर्म—भीमा, हा क्रोधाचा आवेश आंवरता घे. [पडद्यांत—“सम्राज्ञी भानु-मती महाराणीसरकार यांचा जयजयकार”—] भीमा, अर्जुना, राजस्त्रियांवरोवर भानुमती इकडेच येत आहे. आपणांला येथून गेलें पाहिजे. चला, द्रौपदी, भानुमतीला चार पावलें सामोरी जा.

भीम—भानुमतीला सामोरी जायचें ? तें कशाला ?

धर्म—आपल्या घरीं येणाऱ्या अतिथींचें आदरानें आगतस्वागत करणें हा गृहस्थाश्रमींचा पवित्र धर्म आहे. द्रौपदीला भेटण्यासाठींच भानुमती आपल्या आश्रमाच्या वाजूला वळली आहे खास ! द्रौपदी, भानुमतीचें स्वागत करून तिला आश्रमांत घेऊन ये.

[दोन वेत्रिका जयजयकार करीत प्रवेशतात.]

पहिली वेत्रिका—

पद ८ वें. [गज्जल.]

सौंदर्य-वैभवाच्या जीच्या सुदिव्य-तेजें । रंभाहि रूप-
राज्ञी स्वर्गी मनांत लाजे । देवेंद्र कौरवेशा इंद्रायणीच
साजे । सत्कार सर्व कीजे सन्मान योग्य दीजे ॥ १ ॥

दुसरी वेत्रिका—

पद ९ वें.

यत्कीर्तिचा त्रिखंडीं डंका अखंड गाजे । होतात नम्र
पायीं ज्याच्या बलाढ्य राजे । सम्राट् सुयोधनाची राज्ञी
महा विराजे । सत्कार सर्व कीजे सन्मान योग्य दीजे ॥ १ ॥

प० वेत्रिका—(द्रौपदीस) अग ए भिकारिणी, चल, दूर हो वाटेंतून !

दु० वेत्रिका—सम्राज्ञी भानुमती राणीसरकारांची स्वारी येत आहे. दिसत नाही तुला !

द्रौपदी—राणीसरकारांचें स्वागत करण्यासाठींच मी निघालें आहे—

भानुमती—(परिवारासह प्रवेशून) कोण ? ही भिकारीण का माझें स्वागत करणार ? या सम्राज्ञी भानुमतीचें—माझें—स्वागत करायला—

द्रौपदी—ही द्रौपदी निघाली होती !

प्रभावळ—एका, राणीसरकार, ही भिकारीण स्वतःला द्रौपदी म्हणवून घेत आहे. अरण्यांतली भटकभवानी ही ! अन् ही म्हणे द्रौपदी !

भानुमती—द्रौपदी भिकारीण झाली आहे म्हणून सान्याच भिकारिणीना आपण द्रौपदी आहोंत असंच वाटतंय ! दिमाख पहा सटवीचा ! म्हणे द्रौपदी !

द्रौपदी—जाऊबाई, तुमच्या या उद्दाम दासी टोंचून बोलताहेत, अन् तुम्हीसुद्धां मला अशा उपहासानं हिणवतां काय ? सर्वांचेच कसे डोळे फिरले ? राजवैभवाच्या कैफानं धुंदारले ? पहा, या द्रौपदीची ओळख नाही पटत तुम्हांला ? गरिबीला असं पायाखालीं तुडवणं थोर श्रीमंतीला शोभतं का ?

भानुमती—(पाहून) अगबाई ! खरंच तुम्ही द्रौपदी जाऊबाई ! मी समजलें कुणी जंगलांतली घिसाडीण-वेताळाची वरमाई ! अग प्रभावळ, ही धनगरीण नव्हे कुणी ! ही आहे पांच पांडवांची एकुलती एक पट्टराणी !

पद १० वें. [मिश्र-खमाज; ताल-केरवा.]

जडे या जीवाला कशी भूल बाई ! वसत निकटि पांडव-जाया दिसत काय नाही ? ॥ ध्रु० ॥ हिचा कीर्ति-डंका त्रिलोकांत गाजे । मला येइ सामोरी ही, स्वागतार्थ पाही ॥ ? ॥

अग द्रौपदी, तुला सम्राज्ञीच्या थोर ऐश्वर्यांत पाहिलेली ! आणि आतां तर तूं ही अशी अरण्याची राकट राणी वनवासांत राहिलेली ! तुझी ओळख एकदम कशी लागवी ? अशा या दीन वेषांत माझं स्वागत करायला तूं सामोरी आलीस ? चल, कुठं आहे तुझा राजवाडा ? तें-तें खोपटं वाटतं ? इश ! त्या दरिद्री खोपटांत का मी येऊं ? नको ग बाई ! तें खोपटं, अठराविस्वे दारिद्र्याचं तें माहेरघर तुझं तुलाच लखलाभ होवो ! पण मी म्हणतें, हे दळभद्री दरिद्री घरांतच कां बसून रहात नाहीत ?

प्रभावळ—दरिद्री ते दरिद्री अन् श्रीमंतांच्या पुढं पुढं करण्याची केवढी मेली यांना निलाजरी हौस !

भानुमती—द्रौपदी, तुला या दारिद्र्याच्या उकिरड्यांत लोळतांना पाहिली, कीं माझं काळीज कसं तिळतिळ तुटतं बघ. ऐश्वर्यांत लोळलेली महाराणी तूं—

द्रौपदी—दरिद्री असणं हा कांहीं माणसाचा दोष नव्हे. जीविताच्या जुगारांत दैवाचा फांसा उलटा पडला—

भानुमती—दैवाचे नव्हे तर तुझ्या धर्माचेच फांसे द्यूतांत उलटे पडले आणि पांडवांच्या पाठीवर त्यांच्याच कर्मांनी हे असे दुर्दशेचे कोरडे ओढले ! इंद्रप्रस्थाचं साम्राज्यवैभव गेलं !

प्रभावळ—इंद्रप्रस्थाच्या इंद्राचं प्रस्थ संपून त्याला वनवास आला !

द्रौपदी—झालं तर ! कर्माचीं बंधनं कुणाला सुटलीं आहेत ? आज सार्वभौम सत्तेचे अधिकारी तेच उद्यां भणंग भिकारी !—

प्रभावळ—म्हणूनच ही पराक्रमी पांडवांची राजराजेश्वरी, आज अशी वैरागीण बनली आहे खरी !

भानुमती—जुगाराच्या व्यसनापार्यां अवध्या जीविताची माती पांडवांनीं आपल्या हातांनीं केली; पण त्यांच्या कर्मावदल तूं कां फुकट प्रायश्चित्त भोगावंस ? ज्यांचं कर्म त्यांच्यावरोवर ! आपल्या करणीचीं कडू फळं चाखत पांडव खुशाल रानावनांत रखडेनात. तूं आपली माहेरीं जाऊन सुखांत पडायचं होतंस ! नशिवानं नाडलेल्या-गरिबीनं पीडलेल्या नवऱ्यांना सोडून, माहेरच्या मायेचा आसरा केला असता, तर एकुलती एक लाडकी लेंक आईवापाच्या जिव्हाळ्यानं जवळच केली असती; कांहीं दूर लोटली नसती !

द्रौपदी—पुरे करा; जाऊबाई, तुमचं हें बोलणं कुलस्त्रीच्या आचाराविचारांना लांछून लावणारं आहे. पत्नी म्हणजे नशिवानं बांधलेली, सुखदुःखांच्या दुव्यांनीं सांधलेली पतीच्या पुण्याईची सांखळी आहे ! सुखसंपन्न स्थितींत पतिदेवाला भक्तिभावानं पुजून, विपन्नावस्थेंत पतीचा त्याग करणाऱ्या पतित कुलटेला कुलस्त्री कोण म्हणेल ? अशा पापी शब्दांनीं पतिव्रता-धर्माची निर्दय विटंबना करूं नका—

भानुमती—अस्सं ! अन्नाला मोताद आणि वरतीं असा पातिव्रत्याचा दिमाख !

प्रभावळ—पांच नवऱ्यांची वायको ही ! अन् पतिव्रतेची फुकट बढाई !

द्रौपदी—पातिव्रत्याची किंमत बटकींना कुठून कळणार ?

प्रभावळ—फुटक्या नशिवाची ! अंगावर सोन्याचाही एखादा फुटका मणि असेल तर शपथ !

भानुमती—जडजवाहिराच्या दागिन्यांचं जड ओझं झेंपत नसेल हिच्या नानूक शरीराला ! द्रौपदी, असले हे दागिने पाहिले तरी होतेस का कधीं ? पहा-पाहून घे.

द्रौपदी—राजवैभवाचा तोरा कुणापुढं ? या द्रौपदीपुढं ! द्रौपदीचं भाग्य-वैभव ब्रह्माण्डाहूनही थोर आहे !

भानुमती—पुरे कर या ब्रह्माण्डाच्या गोष्टी ! हे हे-अलंकार पहा माझे. तेवढंच

डोळ्यांना तरी सुख ! ही रत्नमाला आवडते का तुला ! पहा. आवडत असेल तर घे; मी तुला दान करतें. गरिबाला दान दिलं तर तेवढंच पुण्य पदरीं पडायचं ! (रत्नमाला अंगावर टाकते.)

द्रौपदी—भानुमति, या द्रौपदीला द्रिद्रिी समजून अशी कस्पटाप्रमाणं लेखूं नकोस. पांच पांडवांसारखे पृथ्वीमोलाचे पांच सौभाग्य-मणि ! या मंगल मण्यांचं मंगलसूत्र अखंड लाभल्यावर ब्रह्माण्डाचंही विश्व-वैभव या द्रौपदीला कवडी किंमतीचं वाटतं ! पतिप्रेमाच्या दिव्य अलंकारानं सजलेली सती हे दगडामातीचे दागिने अस्से लाथाडूनच देणार ! (रत्नमाला फेंकून देते.)

पद ११ वें. [राग-मिश्र विहाग; ताल-त्रिवट.]

दावि अधम मदा संपदा । वैरिणी सुजनां स्वैरिणी सदा
॥ ध्रु०॥ उपहासें अधनांसि हांसे । अंतिं तापदा परि वरि
धिपदा ॥ १ ॥

सुदैवानं सम्राज्ञी-पद लाभलं म्हणून गरीबांना गांजण्याची-त्यांची अशी कुचेष्टा, कुचाळकी करण्याची मुभा तुला देवानं दिलेली नाही. समजलीस ?

भानुमती—माझा अपमान-या भानुमतीचा असा अपमान ! द्रौपदी, तूं मला कोण समजतेस ? मी सार्वभौम कौरवेश्वरांची पट्टराणी आहे ! तुझ्या चवचाल जिभेनं या सम्राज्ञीच्या काळजाचे लचके तोडले आहेत.

द्रौपदी—स्वतःवरून तरी श्रीमंतांनीं गरिबांच्या मनःस्थितीची पारख करा. यला पाहिजे. श्रीमंतांना तेवढं काळीज असतं, अंतःकरण-भावना असतात आणि गरीब लोक काय भावनाहीन निर्बुद्ध पशु असतात, होय ?

प्रभावळ—पशु ! गरीब लोक म्हणजे निव्वळ पशु ! गरीबांना अब्रू नाही-काळीज नाही-हृदय नाही-जगांत कवडीचंही मोल नाही !

भानुमती—चल, पाय धरून आधीं माझी क्षमा माग—

द्रौपदी—क्षमा ! कोणत्या अपराधाबद्दल क्षमा ! प्राण गेला तरी ही द्रौपदी सत्त्व सोडणार नाही ! कुणापुढं हात जोडणार नाही—

प्रभावळ—आम्ही तुला अशशा बळजबरीनं राणीसरकारांच्यापुढं नाक घांसायला लावूं—

द्रौपदी—दूर व्हा ! अंगाला हात लावूं नका—

भानुमती—वनवासाच्या विपत्तींनीं गांजून गेलीस तरी अंगच्या अभिमानाचा ताठा अजून जिरला नाही ना ! ठीक आहे. चला ग. द्रौपदी, द्रौपदी, या सान्याचं उष्टं काढीन तरच नांवाची भानुमती ! [जातात.

द्रौपदी—सत्ता श्रीमंतीची केवढी ही उच्छ्रंखळ वृत्ति !

पद १२ वें. [राग—शंकरा; ताल—त्रिवट.]

धिक्कार या मदांधा । धनिकां नच नय-बंध धुंद मति-
मंदा ॥ ध्रु०॥ गांजिति बहुपरि दीनां । गर्वोद्धट शठ धन-
वंतांना । कृतांत निर्दय माना । सत्ता वरि उन्मादा ॥ १ ॥

[जाते.

प्रवेश चवथा

[स्थळ—द्वैतवन-दुर्योधन, शकुनि, कर्ण प्रवेशतात.]

शकुनि—सुयोधना, या द्वैतवनांत येण्याचा दुराग्रह धरलास आणि तितक्याच तांतडीनें तो तडीला नेलास ! कमाल आहे तुझ्या निश्चयी कार्य-तत्परतेची !

कर्ण—राजा बोलले आणि दळ हाले ! एखादी कल्पना मनांत येण्याचाच अवकाश, कीं ती तत्काळ अंमलांत आलीच ! हा सुयोधन जितका शूर आणि मानी, तितकाच तापट आणि उतावीळ !

दुर्योधन—मामा, तुम्हीं खटपट करून बावांची अनुमति मिळविळीत म्हणूनच ही योजना यशस्वी झाली.

शकुनि—बाकी म्हातारा मोठा धोरणी ! पांडवांना छळण्यासाठींच आमची ही सारी कपटयोजना आहे हें त्या दूरदर्शी धृतराष्ट्रानें तेव्हांच ताडलें !

दुर्योधन—पण होय-नाहीं करतां करतां शेवटीं अनुमोदन तर दिलें !

कर्ण—तरी विदुराचा ससेमिरा आमच्यापाठीं धृतराष्ट्रानें लावून दिलाच आहे.

शकुनि—विदुर बरोबर आला म्हणून कुठें बिघडलें ? विचारा निरुपद्रवी, सात्विक प्राणी तो—

दुर्योधन—पण बोलून घालून दासीपुत्र ! या बटकींच्या पोरांचा विश्वास कुणी धरावा ! विदुरासारखे प्राणी दिसायला साधेभोळे, पण मतलबाला टपलेले

कपटी कावळे ! असले हे थोरांचे आश्रित लोक म्हणजे गोगलगाय आणि पोटांत पाय ! कुणाच्या पोटावर केव्हां पाय आणतील याचा नेम नाही.

शकुनि—पण हा विदुर पायगुणाचा आहे. द्यूताला आमंत्रण देण्यासाठी धर्मराजाकडे आपण विदुरालाच धाडले होते. कार्यभाग तडीला गेला !

कर्ण—शिवाय, मी म्हणतो, विदुर नव्हे, विदुराचा प्रपितामह आला तरी सुयोधनाच्या राजसत्तेपुढे त्याचे शहाणपण कुठवर चालणार ?

दुर्योधन—सत्य आहे. राजसत्तेची वेसण नाकांत घालून असल्या शेंकडों अतिशहाण्या नंदीबैलांना हा सार्वभौम सुयोधन आपल्या पायाशी कुठ्याप्रमाणे लोळवील ! प्रत्यक्ष देवेंद्राचाही दिमाख धुळीला मिळवील !

शकुनि—हां—सुयोधना, या राजसत्तेच्या पोकळ वल्गना पुरे कर.

दुर्योधन—कां ? मामा, माझ्या प्रखर राजसत्तेच्या सामर्थ्याची कल्पना नाही तुम्हांला ! या सुयोधनाच्या शब्दाने अखिल आर्यावर्तातले राजमुकुट ऐश्वर्याला मुकतात ! मोठमोठ्या मांडलिकांच्या ताठलेल्या माना पायाशी झुकतात ! माझ्या राजसत्तेशी उद्दाम झुंज खेळण्याइतकी ब्रह्माण्ड-शक्ति कुणाच्या पराक्रमांत आहे !

शकुनि—दुसऱ्या कोणाच्या ? पांडवांच्या पराक्रमांत ती अजिंक्य शक्ति आहे !

कर्ण—पांडव ! पांडव तर आमचे दास आहेत ! त्यांच्या पराक्रमाचा पांगुळगाडा रानावनांत रखडत आहे. पांडवांनी तर सुयोधनाच्या सार्वभौम सत्तेपुढे प्रथम नमले पाहिजे !

शकुनि—पण ते नमत नाहीत ना ! काल, सुयोधनाच्या स्वागत-समारंभांत पांडव कुठे सामील झाले होते ? त्यांनी तुमच्याकडे डुकूनसुद्धा पाहिले नाही.

दुर्योधन—मामा, हेच विषारी श्लय माझ्या जीवाला एकसारखे जाळत होते. तुमच्या या मर्मभेदी भाषणाने ती जाळती जाणीव पुन्हा जिवंत झाली.

शकुनि—सुयोधना, तुझ्या सार्वभौम सत्तेला—तुझ्या प्रबल राजदंडाला, पांडव मुळांच जुमानीत नाहीत हेच यावरून स्पष्ट होत नाही काय ?

दुर्योधन—माझ्या राजदंडाच्या अवशेषदल पांडवांना देहदंड भोगावा लागेल !

शकुनि—तसेच, या द्वैतवनांत पाऊल टाकतांक्षणीच भानुमतीचा अपमान

द्रौपदीनें उघड उघड केला म्हणे ! नोकराचाकरांदेखत प्रत्यक्ष सम्राज्ञीचा अपमान ! हीं कशाचीं लक्षणें ?

दुर्योधन—पांडवांचें पारिपत्य करायला या सुयोधनाची ही तेजस्वी गदा धांवलीच पहा ! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

विदुर—(आंतून) मागें फिर—दुर्योधना, मागें फिर ! एक पाऊलही पुढें टाकूं नकोस—

दुर्योधन—या सार्वभौम सुयोधनाच्या अनिवार सामर्थ्याला मागें खेंचणारा कोण ?—

विदुर—(प्रवेशून) हा विदुर ! तुझ्याच कल्याणाच्या कळकळीनें हा विदुर तुला अशा अन्यायाच्या आडमार्गावरून मागें खेंचतो आहे. हा काय अविचार ! अपराध नसतां, पांडवांना शासन करण्याचा तुला काय अधिकार !

दुर्योधन—मी सार्वभौम राजा आहे ! पांडव या कौरवेश्वराचे द्यूतांत जिंकलेले दास आहेत ! माझ्या दास्यांत राबण्याऐवजीं पांडव जर माझ्या राजसत्तेशीं विरोध करूं पाहतील तर त्या राजद्रोहाबद्दल त्यांना शासन करण्याचा मला हक्क आहे !

विदुर—केवळ कपटनीतीनें दुसऱ्याचे जन्मसिद्ध हक्क हिरावून घेणाराला एखाद्याची स्वतंत्रता विनाकारण पायाखालीं तुडविण्याचा मुळींच हक्क नसतो. म्हणे पांडवांचा राजद्रोह !

दुर्योधन—राजद्रोह नव्हे तर काय ! माझे स्वागत पांडवांनीं कां करूं नये ? राजद्रोह—

विदुर—यांत पांडवांचा राजद्रोह दिसत नसून तुम्हां कौरवांचा बंधुद्रोह मात्र स्पष्ट दिसत आहे.

कर्ण—विदुरमहाराज, पांडवांच्या राजद्रोहाची तरफदारी करण्यांत तुम्ही मात्र आपल्या खोऱ्या राजनिष्ठेचे वेगडी रंग जगाला दाखवीत आहांत !

विदुर—पांडवांचा राजद्रोह ! अरे कौरवेश्वरा ! तुम्ही राज्यकर्ते राजद्रोह या शब्दाची व्याख्या तरी काय करतां रे ! भ्रष्ट बुद्धीचे राज्यकर्ते तुम्ही—

कर्ण—विदुरमहाराज, तुमची बुद्धि मात्र पांडवांच्या पक्षपातामुळे कौरवांच्या अन्नाशीं अप्रामाणिकपणा करीत आहे ! चाकरीशीं चोर ठरत आहे !

शकुनि—आपण फार विद्वान् आहांत ! थोर तत्त्वज्ञानी महापुरुष आहांत ! पण आपल्या या शहाणपणाच्या शिकवणीची आवश्यकता आम्हाला नाही. आम्ही आमचें कर्तव्य करतो. तुम्ही तुमचें कर्तव्य करीत रहा. आणि जें जें होईल तें तें नुसतें पहा !

विदुर—धर्म-नीतीची विटंबना या विदुराला उघड्या डोळ्यांनीं कशी बघवेल ?

शकुनि—उघड्या डोळ्यांनीं बघवत नसेल तर खुशाल मिटलेल्या डोळ्यांनीं पहा.

कर्ण—आमच्या स्वच्छंदी विलास-वृत्तीला आणि निष्कपट आनंदाला आळा घालण्यासाठींच धृतराष्ट्रमहाराजांनीं तुम्हाला इकडे धाडलें आहे वाटतें ? आपलें पांडित्य पुरे करा—

दुर्योधन—आमचा आनंद बघवत नसेल तर आपला मार्ग भरा—

विदुर—तुमचा आनंद ? काहींतरी कुरापत काढून विपन्नावस्थेंतील पांडवांशीं तंटाभांडण करणें—त्यांची विटंबना मांडणें यांतच तुम्हाला आनंद वाटतो ना ?

शकुनि—पांडवांची विटंबना कौरवांनीं करायची ? वैरभावानें छातीठोकं सामना द्यायला बरोबरीच्या योग्यतेचा मनुष्य लागतो. कौरवांसारख्या बलाढ्य राज्यकर्त्यांनीं त्या क्षुद्र, दुर्बल, वनवासी पांडवांशीं वैरभावानें वागून त्यांची विटंबना मांडावी एवढी तरी त्या दरिद्री धुंगुरट्यांची योग्यता कुठें आहे ?

दुर्योधन—पांडवांच्या विटंबनेसाठीं नव्हे तर घोषयात्रेसाठीं या द्वैतवनांत आम्ही आलों आहोंत.

विदुर—घोषयात्रेच्या निमित्ताची धूळ कुणाच्या डोळ्यांत फेंकतोस ? घोषयात्रेसाठीं आला आहेस तर, आत्तांपर्यंत किती गार्हवांसरांची खानेसुमारी केलीस ? किती गौळवाड्यांची पाहणी केलीस ? गोधनाच्या व्यवस्थेचें तर राहूंदेच; पण या द्वैतवनांतल्या ऋषि-ब्राह्मणांचा तरी परामर्श घेतलास का ? घोषयात्रा म्हणजे केवळ विलासी वन-विहार नव्हे !

दुर्योधन—माझा जाव ? या सार्वभौम सुयोधनाचा जाव !—

विदुर—होय. तुझा जाव ! एका बेजबाबदार राजाचा जाव घेण्याला कुणाला

खंत वाटणार ? गो-ब्राह्मणांच्या संरक्षणाची काळजी घेणे, हेंच राजाचें आव कर्तव्य आहे.

दुर्योधन—कर्तव्याची जाणीव होण्यासाठी मला कुणाच्याही बुद्धीची उसन-वारी नको. मी सार्वभौम राजा आहे ! मी करीन ती पूर्व !

विदुर—नको—सुर्योधना, एवढा उन्मत्त होऊं नकोस—

दुर्योधन—स्पष्टच सांगतो ! गो-ब्राह्मणांच्या रक्षणाचा पांढा फुटून आम्ही इकडे आलों नाहीं, 'तर केवळ पांडवांना—आमच्या हाडवैन्यांना, राजसत्तेच्या—वैभवाच्या प्रदर्शनानें हिणविण्यासाठीच आलों आहोंत !

शकुनि—पहा ! या सरोवराच्या दोन्ही तीरांवरील हें परस्पर—विरोधी वैभव पहा ! एकीकडे कौरवांच्या राजवैभवाचें नंदनवन थाटलें आहे ! तर दुसरीकडे पांडवांच्या अठराविस्वे दारिद्र्याचें स्मशान पेटलें आहे ! हा सुर्योधनाचा भव्य सुवर्णप्रासाद पहा ! आणि ती पांडवांची उजाड झोंपडी पहा ! असे चित्रासारखे तटस्थ कां ? हीं चित्रें पहा आणि तीं चित्रें पहा !

विदुर—तुमच्या काळ्या अंतःकरणपटावरचीं चित्रविचित्र चित्रें मीं पूर्वीच पाहून ठेविलीं आहेत !

शकुनि—आतां हीं चित्रें पाहून आपल्या दरिद्री दृष्टीचें पारणें फेडून घ्या !

विदुर—तिकडे पांडवांच्या दैवी संपत्तीची आरास थाटली आहे, तर इकडे तुमच्या आसुरी संपत्तीची मिरास दाटली आहे ! या तुमच्या विश्राम-मंदिरांत अन्याय—अधर्मादि दुष्ट विचारांच्या क्रूर तमोगुणांचा थैमान ! तर या पांडवांच्या पवित्र आश्रमांत, न्याय, नीति, पावित्र्य, शांति, यांचें मूर्तिमंत अधिष्ठान ! एक पापाचें आगर तर दुसरें मांगल्याचें माहेरघर ! एक कौरवाचें महाद्वार तर दुसरें स्वर्गसुखाचें भांडार !

दुर्योधन—तें स्वर्गसुखाचें भांडार पाताळांतच गाढतों पहा ! चला, मामा, दरिद्री पांडवांचें तें कंगाल खोपटें मातीला मिळवून त्यांना या द्वैतवनांतून—संधी सांपडल्यास या जगांतूनच हुसकून लावले पाहिजे ! [जातात.

विदुर—सुर्योधना, सुर्योधना ! अविचारीपणानें हे पापाचे निखारे पदरीं बांधून घेऊं नकोस रे ! अरेरे ! गेलेच हे ! अविवेकी अधमांचा अधःपात टाकून तरी कसा टळणार !

पद १३ वें. [राग-मिश्र केदार; ताल-त्रिवट.]

विफल वरित नृप दैत्य-गुणां । आप्त-गणां गांजितां
निशिदिनिं; पाप-निरत मति ही शठ-गुणा ॥ ध्रु० ॥ धन-
मद् परम अधम मिरवित हा । दुष्ट अविवेक दे अनेक अंतिं
विपत्ति अघोर । दंभ तरि नाश निकटिं गणा ॥ १ ॥ [जातो.

[पशुपति आणि नंदिकेश्वर प्रवेशतात.]

नंदिकेश्वर—पशुपति, या द्वैतवनांत आल्यापासून तुमचा रवाव कांहीं
निराळाच बनला आहे ! काय हा पोषाखाचा थाटमाट ! जसा कांहीं कोतवाली
करडा घोडाच शिणगारला आहे !

पशुपति—प्रत्येकानें भपकेवाज पोषाख चढवूनच स्वारीबरोबर निघालें पाहिजे !
असा महाराजांचाच करडा हुकूम होता ना ? म्हणून तर सर्व स्त्री-पुरुषांना
भपकेदार वैभवाचें आणि झकपक नटवेपणाचें पोषाखी प्रदर्शन दाखविणें भाग
पडलें आहे. सणासुदीच्या दिवशींही न वापरलेला, वाडवडिलांच्या वेळचा हा
सरदारी सरंजाम मींसुद्धां अंगावर चढविला आहे ! बोल, हा पशुपति आतां
एखादा राजा महाराजा शोभतो कीं नाहीं ?

नंदिकेश्वर—काय सांगावें महाराजा ! या पोषाखानं तर तुमचा नूर अगदीं
नखाशिखान्त पालटला आहे ! म्हातारपणींची मलूल मुद्रा तारुण्याच्या तजेल्यानें
तरतरीत दिसूं लागली आहे.

पशुपति—या राजदरवारी पोषाखामुळें तर माझें तारुण्य आज असें कांहीं
उसळ्या मारायला लागलें आहे कीं, मला वाटतें, मी साठ वर्षांचा थेरडा नसून
एक आठ वर्षांचा कोंवळा चिमुरडा आहे ! या पांढऱ्या केंसांनीं आपलें काळें
केलें तर काय मजा येईल ! तारुण्याला काळोखी छावणारे हे पांढरे केंस माझा
केंसानें गळा कापीत आहेत रे ! जन्मापासूनच डोकीवर चढून बसलेले हे केस—

नंदिकेश्वर—तें असो. पण का हो ! राणीसरकारांनीं दिलेले कांहीं दागिने
दिसतात हे ! बाकीचें सारें जडजवाहिर कांहीं खरें दिसत नाहीं. कां खरें ना ?

पशुपति—मोठा पाताळयंत्रा आहेस बुवा ! खरें सांगायचें म्हणजे हे सारे
दागिने खोटेच आहेत; पण खऱ्या-खोऱ्याची पारख जगाला कुठें आहे ! जगाचे
भोळे डोळे खोऱ्यावरच खिळतात ! वरच्या भपक्याला भाळतात !

नंदिकेश्वर—पण प्रभावळ तुमचें हें सोंग ओळखून असेल—

पशुपति—तें सोंग काय ओळखणार माझे हें सोंग ? पुरुषांचीं सोंगें-ढोंगें फारच थोड्या वायकांना कळत असतात. वायकांचे रंगढंग मात्र पुरुष पहिल्याच तडाख्याला ताडतात. हो—पण हें रे कुणाचें सोंग इकडे येत आहे ?

[बाजूला लपतात.

प्रभावळ—(प्रवेशून)

पद १४ वें. [कवाली.]

आनंद-कंद नटला । शृंगार-रंग-राजा । हा उजळी
सकल साजा । लावण्य-दिव्य तेजा ॥ ध्रु० ॥ नाहिं उदासी
दासी । चढली ही राणीपदासी । रंभा सौंदर्य-राशि । नम-
विन मी तीहि पदासी । या सुखद अंतरंगा । रंगेल नवल
मौजा ॥ १ ॥

आज माझी दागिन्यांची हौस राणीसरकारांनीं पुरविली. त्यांनीं आम्हां बटकींनासुद्धां ही महाराणीला साजेशीं लेणीं अंगावर चढवायला दिलीं. कशा-साठीं ? तर द्रौपदीला लाजविण्यासाठीं. पण संपत्तीची सोबत म्हणजे दुष्ट घमैंडीची डंका-नौबत हेंच खरं ! हे सम्राज्ञीला शोभेसे अलंकार अंगावर घातले मात्र ! अंगांत जणुं दिमाखाची डांकीणच संचारली आहे ! बरोबरी-च्या बटकींनाच काय, पण खुद्द राणीसरकारांनाही मीं उर्मटपणानं उलट उत्तरं दिलीं म्हणे ! श्रीमंतांच्या वायका चढेल, नटव्या, नाजुक, भटकभवान्या कां बनतात हें मला आज अनुभवानं समजलं ! हें वैभव दाखविण्यासाठीं द्वैत-वनांतून चहूंकडे मनसोक्त मिरवावंसं वाटतं ! पण कसं चार पावलंही पायीं चालणं जिघावर आलं आहे. (जाऊं लागते.)

नंदिकेश्वर—पशुपति, बाजूला व्हा. त्या पहा राणीसरकार आल्या. अंधार पडत चालला म्हणून दिसत नाहीं तुम्हाला ! राणीसरकारच ह्या—

पशुपति—अरे चल ! राणीसरकार कशाला या वेळीं इकडे जीव सोडायला येतील ? अंधार पडला म्हणून काय झालें ! या रानबोक्याचे हे डोळे अंधारांतल्या गोष्टी अशूक पाहू शकतात ! अरे, पण कोणरे ही ! राणीसरकार कीं राणी-

सरकारांचें सोंग ? श्रीमंतीचा दिमाख तर अगदीं उतास आलेला दिसतो. (पाहून)
अरे नंदिकेश्वर, खरेंच राणीसरकार !

नंदिकेश्वर—अहो, पाय धरा, क्षमा मागा ! म्हणा, चुकलों राणीसरकार !

प्रभावळ—(स्वगत) अस्सं ! छान योग आला ! करतेंच यांची फजिती !
(प्रकट) पशुपति, डोळे एवढे वर कां चढले ? आकाशाला कशानं भिडले ? हा
उद्दामपणा—

पशुपति—राणीसरकार, अपराध पोटांत घालावा ! माझ्याकडे कृपादृष्टि वळवा !

प्रभावळ—तोंड पाहणं नको. नंदिकेश्वर, अपराधी माणसाला शासन झालंच.
पाहिजे ! होय कीं नाहीं ?

नंदिकेश्वर—होय सरकार. पशुपति, पाय धरून क्षमा माग !

पशुपति—हा घ्या, साष्टांग नमस्कार—(नमस्कार घालतो.)

नंदिकेश्वर—कान धरून उठावशा काढा, शंभर !

पशुपति—(स्वगत) शंभर वर्षेंच भरलीं हीं ! दैवाच्याच उठावशा चालल्या
आहेत !

[उठावशा काढतो. नंदी व प्रभावळ कुजबुजून हंसतात.]

प्रभावळ—तुम्ही प्रभावळीला छळतां कीं नाहीं ?

पशुपति—(रडत) छळतां—

प्रभावळ—कां छळतां ?

पशुपति—कारण, मी तिचा नवरा आहे !

प्रभावळ—नवरा झाला म्हणजे बायकोला जनावर का समजायचं ?

पशुपति—होय. मी पुरुष आहे ! आणि पुरुषांचा जन्म बायकांवरः अखंड
सत्ता गाजवून, त्यांना परोपरीनें गांजण्यासाठींच असतो; असें माझे प्रामाणिक
मत आहे !

प्रभावळ—हे मत झुगारून द्या.

पशुपति—आज्ञा राणीसरकार—

प्रभावळ—प्रभावळ गुणी बायको आहे, होय ना ?

पशुपति—होय राणीसरकार—

सा....३

प्रभावळ—यापुढं कधीं नवरेपणा गाजवाल का ?

पशुपति—नाहीं राणीसरकार !

प्रभावळ—प्रभावळीला सुख देईन म्हणून देवाची शपथ—

पशुपति—देवाची शपथ ! राणीसरकार, मी आपलें लेंकहं आहे. मला संभाळून घ्या !

प्रभावळ—प्रभावळीचे पाय धरून आजपर्यंत तिला छळल्यावद्दल तिची क्षमा सागा—

पशुपति—राणीसरकार, मी आपलेच पाय आणखी दहादां धरतो; पण त्रायकोचे पाय धरण्याचा लाजिरवाणा प्रसंग माझ्यावर आणू नका ! राणीसरकार—

प्रभावळ—(जवळ जाऊन) कोण राणीसरकार ? (हंसते.)

पशुपति—(रागानें) अग सटवे !

नंदिकेश्वर—काय ही फजिती !

प्रभावळ—महाराज, या तुमच्या लाडक्या राणीला क्षमा करा !

पद १५ वें. [कवाली.]

रंग खुलवि नव शृंगार-राणी । कांचन-काया चंचन-
माया । उधळित त्रिभुवर्नि आनंद जनि वनि ॥ ध्रु०॥ लांछन
हैं कुल-गुणांसि लावित चंचल नारी वांछिते अकिंचन-
पति-चंचन जरि संसारीं ॥ १ ॥

[जातात.]

प्रवेश पांचवा

[स्थळ—पांडवांचा आश्रम.—धर्म आणि अर्जुन प्रविष्ट.]

अर्जुन—कौरवांच्या राजस्त्रियाही एवढ्या उन्मत्त व्हाव्यात काय ! धर्मराज, भानुमतीनें दासीजनांच्या देखत द्रौपदीशीं असें उर्मटपणानें वागावें आणि आपण मात्र ही मानखंडना सहन करून आपल्या शांतिवादीला जागावें ! आश्चर्य आहे !

धर्म—अर्जुना, पुरुषांची बुद्धि धर्मभ्रष्ट झाली कीं स्त्रियाही साहजिकच उच्छृंखल वनत असतात. राज्यकर्ते जेव्हां सत्तेच्या-संपत्तीच्या आचुरी सामर्थ्यानें अनीतीचा अत्याचारी थैमान मांडतात, तेव्हांच राजस्त्रियाही स्वच्छंदीपणानें वागून आपला कुलाचार सांडतात ! त्यांतून भानुमती वयानें वाढली तरी अद्याप अकलेनें अड्डच आहे. पोक्त वयांतले प्रौढ विचार तिच्या अंगीं नाहींत. कांहींतरी उणीअधिक बोलाचाली होऊन बायकाबायकांत असे झगडे चालायचेच ! भानुमती कांहीं बोलली असेल-त्यावर द्रौपदीनें कांहीं उणें उत्तर दिलें असेल—

द्रौपदी—(आश्रमांतून प्रवेशून) नाहीं; महाराज, मीं आपण होऊन कांहींच उणें उत्तर तोंडावाटे काढलं नाहीं. गृहिणीधर्माच्या मर्यादेला सोडलं नाहीं. आपल्या आज्ञेप्रमाणं भानुमतीचं स्वागत करायला पुढें झालें तोंच तिच्या दासीनांही नाहीं नाहीं त्या अपशब्दांनीं माझी संभावना करायला सुरवात केली. झालेला सारा प्रकार मीं मघांशींच नाहीं का सांगून टाकला ?

पद १६ वें. [कवाली.]

प्रखरनिंदा-शर विषारी हृदयिं रुतला ताप दे । दासि-
जनही खल विनोदें कुटिल वचना मज वदे ॥ ध्रु० ॥ सकल
विवेका सांडिति । बहू विडंबना मांडिती । धनहीनां जगिं
दांडिति । धनिक सारे धन-मदें ॥ १ ॥

अर्जुन—काय ! दासीजनांनीं विडंबना केली ! छे, छे ! धर्मराज, माझ्या सहनशीलतेची सीमा सुटत चालली.—

धर्म—अर्जुना, आपद्ग्रस्त सिंहाच्या मस्तकावर क्षुद्र कीटक-जीवजंतूही निर्भयपणें नाचायचेच ! तशांतलाच हा प्रकार. सहनशीलतेची सोबत करूनच मनुष्याला आपत्तींचा कांटेरी मार्ग आक्रमण करावा लागतो.

अर्जुन—सहनशीलता ! सहनशीलतेच्या सद्गुणाचें पर्यवसान अखेर दुबळेपणाच्या दुर्गुणांतच होत असतें. पांडवांच्या वैभवाच्या उष्ट्या पत्रावळींवर राजविलासांची मेजवानी झोडणारे हे कौरव—

दुर्योधन—(प्रवेश करून) पांडवांचें वैभव हा कौरवेश्वर मातीच्या मोलाचें मानतो. गतवैभवाचा खोटा अभिमान वनवासी पांडवांनीं कशाला धरावा !

शकुनि—वैभवाचीं सुखस्वप्ने पायाखालच्या कठोर वस्तुस्थितीच्या पेटत्या खाईत अद्याप वितळलीं गेलीं नाहींत वाटते ? सुंभ जळाला तरी त्याचा पीळ अद्याप कायमच अँ ?

कर्ण—भाग्याचा धुरळा झाला तरी वैभवाची अभिमानी आठवण अद्यापि बुजली नाहीं ! म्हणे पांडवांचें उष्टें वैभव ! ही कल्पना द्रौपदीनेच सुचविली असेल ?

अर्जुन—द्रौपदीच्याच अलंकार-वस्त्रांनीं नटून थटून सम्राज्ञीपदाचा तोरा भानुमतीनें द्रौपदीपुढेंच मिरवावा— [भानुमती, प्रभावळ वगैरे प्रवेशतात.

भानुमती—द्रौपदीचीं भिकार अलंकारवस्त्रं वापरायला या भानुमतीचें खेटर अडलं नाहीं ! द्रौपदी, नीट डोळे उघडून पहा ! या बटकीदेखील दागिन्यांच्या राशींनीं राणीसारख्या मढवून निघाल्या आहेत ! या प्रभावळीनं घातले आहेत इतके अलंकार तुला सम्राज्ञीपदावर असतांनाही मिळाले नसतील ! या माझ्या बटकीची बटकीदेखील शोभत नाहींस तू !

विदुर—(प्रवेशून) हींच-हींच तुम्हां कौरवांच्या कुलक्षयाचीं धडधडीत दुश्चिन्हें आहेत ! यःकश्चित् बटकीसुद्धां महाराणीला साजेशीं लेणीं अंगावर चढवून राजरोस मिरवते ! ज्या राजवटींत बटकीचा आणि महाराणीचा दर्जा बरोबरीचा ठरतो, त्या राजवटीचें राजतेज मसणवटीची मिरास झाल्याखेरीज कसें राहिल ? अशा अधमवृत्तीनें लक्ष्मीला राबविण्यांत आल्यावर लक्ष्मीनें पळता पाय काढलाच म्हणून समजा !

शकुनि—विदुरमहाराज, पांडवांचें वैभव सुयोधनानें एकदां जिंकल्यावर मग तें त्यानें दासीजनांच्या डोकीवर चढवलें काय, किंवा स्वतःच्या पायांखालीं तुडवलें काय; त्याची क्षिति पांडवांना किंवा त्यांच्या अभिमान्यांना हवी कशाला ? पांडवांचें वैभव कौरवेश्वराला मिळालें !

अर्जुन—पण तें वंशपरंपरेच्या जन्मसिद्ध हक्कानें मिळविलें नाहीं ! शस्त्रास्त्रांना शीण देऊन शौर्याच्या बळावर बळकावलें नाहीं ! तर केवळ खोटेपणानें द्यूतासारख्या निद्य मार्गानें घशाखालीं घातलें आहे ! स्वतःच्याच पापी कर्तबगारीची फुशारकी मिरवितांना मनाची मुर्वत तरी बाळगावयाला पाहिजे !

कर्ण—अर्जुना, आपत्तीच्या आर्गांत होरपळून निघालांत तरी तुम्हां पांडवांच्या मगरुरीच्या नाड्या कांहीं थंड पडल्या नाहींत !

धर्म—आपत्तींसारखा गुरु नाहीं. आपत्तीची आग जिघाला झोंवल्या-नंतरच धैर्यशौर्यादि दैवी गुणांचें तेज प्रगट होत असतें !

शकुनि—या दैवी गुणांच्या रत्नभांडारासाठीं दारिद्र्याच्याच समुद्रतळाचा ठाव कशाला काढावयाला पाहिजे ? संपत्तीच्या सामर्थ्यानें, साऱ्या दैवी गुणांची संपत्ति कौरवांच्या पायांशीं खेंचून आणली आहे. सद्गुणसुद्धां संपत्तीचाच आश्रय घेतात !

विदुर—हा ऐश्वर्यवाद चुकीचा आहे. संपत्ति म्हणजेच सामर्थ्य नव्हे. सौजन्य आणि पावित्र्य यांतच दैवी सामर्थ्य सामावलेलें असतें.

दुर्योधन—हे दैवी सामर्थ्याचे प्रलाप पुरे झाले ! संपत्ति म्हणजे जगाचा परमेश्वर ! अबाधित सत्ता हीच खरी प्रबल शक्ति ! या कौरवेश्वराच्या सार्वभौम सत्तेच्या-अवाढव्य साम्राज्यवैभवाच्या आदिशक्तीपुढें दरिद्री पांडवांच्या दुबळ्या पराक्रमदेवतेनें नम्र झालेंच पाहिजे !

अर्जुन—पांडवांच्या पराक्रमाची परीक्षाच पहायची असेल तर पहा ! धनुर्धारी पार्थाचें हें विजयी गांडीव धनुष्य सज्ज आहे.

धर्म—हां अर्जुना, क्रोध आंवर ! प्रत्यंचा चढवूं नको !

दुर्योधन—अर्जुना, शौर्याचें हें उसनें अवसान कुणापुढें मिरवतोस ! आजवर कौरवांच्या पराक्रमानें पांडवांच्या शौर्याला कांहीं कमी पाणी पाजविलें नाहीं. तुम्ही पांडव-शौर्याचे दुबळे, पण गर्वाचे पुतळे ! म्हणूनच हा वनवास तुमच्या नशिबी आला—

भामि—(प्रवेशून) शौर्याचे दुबळे ? कोण पांडव ?—हं-हं ! शौर्याचे दुबळे म्हणून पांडवांनीं हा वनवास पत्करला नाहीं, तर केवळ सत्यासाठीं-धर्मासाठीं हें वनवासाचें असिधारावत अंगिकारलें आहे ! कोण म्हणतो पांडव दुबळे आहेत म्हणून ? असिल ब्रह्माण्डांतील प्रत्यक्ष पराक्रमदेवता पांडवांच्या पराक्रमाची ग्वाही देईल ! फार काय, तुम्हां कौरवांचीं धडधडणारीं दुबळीं अंतःकरणेंच पांडवांच्या शौर्याची साक्ष देतील. दुर्योधना, विचार; तुम्हां कौरवांच्या जन्मकुंडलींतला मृत्युयोग या

माझ्या गदेल्या विचार ! शंभर कौरवांच्या शौर्याचें मरण या गदेच्या एका टोल्यांत आहे. पहायचा आहे का या गदेचा पराक्रम ?

दुर्योधन—माजलेल्या धिप्पाड हत्तीचा रानटी आडदांडपणा म्हणजे पराक्रम नव्हे ! भीमा, पराक्रमाच्या अभावीं तोंडानेंच अपशब्दांचे तीर सोडण्याचा हा त्रायकी बाष्कळपणा पुरे कर ! तुझ्या गर्विष्ठ गर्जनेनें हैराण होण्याइतके, कौरव कच्च्या मनाचे नाहीत ! तुझ्या या घमेंडीचे पोकळ तोंडाचे नगारे आम्ही द्यूतसभेपासून ऐकत आहोंत—

भीम—द्यूतसभेची प्रतिज्ञा आतांच पूर्ण करतो पहा ! दुःशासनाची मांडी तर फोडीलच फोडील; पण अगोदर ही गदा तुझ्या या उन्मत्त मस्तकाचें चूर्ण करून सोडील ! (भीम गदा घेऊन दुर्योधनाच्या आंगावर धांवतो.)

धर्म—हां ! भीमा, शांत हो ! धर्माचा सत्याचा वध करूं नकोस, शांत हो—

भीम—चूड लावा तुमच्या शांततेला ! धर्मराज, शत्रूंनीं सर्वस्वाची-सत्त्वाची-स्वाभिमानाची-होळी केली तरी तुमचा शांतिपाठ अद्यापि संपला नाही—

द्रौपदी—महाराज, महाराज ! भलतंच काय बोलायचं हें ? क्रोध आंवरता घ्यायचा. क्रोधाला डोळे नसतात ! उतावळं शौर्य आत्मघातकी ठरतं !

भीम—कौरवांच्या रक्ताच्या शिंपणीनेंच माझ्या क्रोधाचा वणवा मी विझविणार आहे !

दुर्योधन—आणि पांडवांच्या रक्तानेंच कौरवांच्या वीरश्रीवर आनंदाची लाली चढणार आहे ! भीमा, तुझें नवनागसहस्रबळ एकवटून या सुयोधनाच्या वज्रदेहावर चाल करून ये. हा कौरवेश्वर या वेळीं तुला गदा-युद्धाचें आव्हान देत आहे ! (दोघेही गदा सरसावतात.)

कर्ण—अर्जुना, तुझीही धनुर्विद्येची घमेंड मला पहायची आहे ! चल, असा बाणयुद्धाला तयार हो. (अर्जुन व कर्ण प्रत्यंचा चढवतात.)

द्रौपदी—महाराज, मागं सरा ! आपापलीं शस्त्रं आंवरून धरा ! द्वैतवनाच्या धर्मभूमीचें-या शांत, पवित्र पुण्यभूमीचें भयंकर रणांगण बनवूं नका; मागं सरा.

भानुमती—द्रौपदी, तूच मागं सर. आपलं अपशकुनी खापरतोंड मध्येच खुपसून पांडवांच्या प्राणदानाची भीक अशी संभावितपणानं कशाला मागतेस ?

विदुर—भीमा—दुर्योधना, कर्णा—अर्जुना, वंद करा ! हा आततायीपणा बंद करा ! ही द्रौपदी नव्हे—तर तिच्या स्वरूपांत या भरतखंडाची मूर्तिमंत पुण्याई, भारत-वर्षाची उज्ज्वल भविष्यदेवताच तुम्हांला बजावीत आहे ! हे अत्याचार बंद करा ! ही आपापसांतली भाऊबंदकीची भडकलेली राक्षसी ज्वाला आंवरून घरा ! कौरवेश्वरा, अधर्माला प्रवृत्त होऊन आत्मघातकी होऊं नकोस—

कर्ण—तुमची वाचाळ जीभ अधिक वळवळू देऊं नका ! द्रौपदी, स्वरूपाचा आणि शीलाचा दिमाख पुरे कर ! या कर्णाबद्दल क्षणमात्र अभिलाषबुद्धि धरलीस त्याच वेळीं तुझ्या शीलाचे कोळसे झाले आहेत ! कौरवेश्वराच्या मांडीवर बसण्याचा मान द्यूतसभेंत गमावलास पण आतां तरी आम्हां राजकर्त्या कौरवांच्या इच्छेची दासी होऊन, या कौरवेश्वराच्या सार्वभौमसत्तेची दीडदमडीची बटीक—

द्रौपदी—दुष्टा, दुरात्म्या, सार्वभौमसत्तेची बेगडी बडेजावी कुणापुढं मिरवतोस ?

दुर्योधन—या द्रौपदीपुढें.—भरसभेंत शंभर कौरवांची बटीक म्हणून नागड्या-उघड्या स्थितींत ओढून आणलेल्या या द्रौपदीपुढें ! आणि सिंहासनावरून कुठ्याप्रमाणें खालीं खेंचलेल्या या तुझ्या दरिद्री पांडवांपुढें— !

द्रौपदी—पांच पांडवांच्या पुण्याईचं छत्र या द्रौपदीच्या मस्तकावर अखंड तळपत आहे तोंपर्यंत, या द्रौपदीकडे वांकड्या नजरेनं पाहण्याची प्रत्यक्ष परमेश्वराचीही प्राज्ञा नाही ! कौरवेश्वराला सिंहासनाच्या सत्तेचा पोकळ अहंकार कशाला पाहिजे ? पांडवांचं सिंहासन अढळ आहे. विश्वांतल्या अणुरेणुगणिक पांडवांसाठीं साम्राज्य-सिंहासनं उभीं आहेत. पांडवांच्या पुण्याईचं पवित्र सिंहासन—

दुर्योधन—हेंच ना कंगाल खोपटें तुमच्या पुण्याईचें सिंहासन ! तेंच उध्वस्त करण्यासाठीं मी या वेळीं येथें उभा आहे !

द्रौपदी—हीच झोपडी पांडवांचा पुण्याश्रम आहे ! सत्त्वाचं सुवर्णमंदीर—धर्माची विजयध्वजा आहे— !

दुर्योधन—ही पांडवांची दरिद्री धर्मध्वजा आज पांडवांसकट धुळीला मिळणार !

[पडद्यांत—दुर्योधना, मार्गे फोर ! पांडवांच्या मस्तकावर देव-गंधर्वांचं कृपाछत्र आहे—विश्वांतील साऱ्या पुण्य-देवता त्यांच्या रक्षणासाठीं सज्ज आहेत.]

दुर्योधन—आकाश फोडून येणारे कुणाचे शब्द हे !

[आकाशांत देवगंधर्वांच्या विमानांची दाटी दिसू लागते. चित्रसेन विमानांतून प्रविष्ट होतो.]

चित्रसेन—या चित्रसेन गंधर्वाधिपतीचीच ही आकाशवाणी आहे !

दुर्योधन—चित्रसेना, या उद्दामपणाच्या आगांतुकीवद्दल तुलाही प्रायश्चित्त भोगावे लागेल ! या आश्रमासकट पांडवांच्या मस्तकावरचें तुम्हां देवगंधर्वांचें कृपाछत्र नष्ट करतो, पहा— !

विदुर—पुण्यशील पांडवांच्या मस्तकावर प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णाचा अखंड चरदहस्त आहे !

दुर्योधन—या खोपटाचा चक्काचूर उडवितांना कोणता नादान कृष्ण माझा हात आंवरतो तेंच मी पाहतो.

[आवेशानें आश्रमावर शस्त्र-प्रहार करूं लागतो तोंच आश्रमाच्या ठिकाणीं रत्नखचित सिंहासन प्रकट होऊन श्रीकृष्ण सिंहासनावरचें छत्र धरून उभा आहे असा अद्भुतरम्य देखावा दिसतो. श्रीकृष्ण, द्रौपदी, पांडव यांच्यावर देवगंधर्व आकाशांतून पुष्पवृष्टि करतात.]

दुर्योधन—हा काय चमत्कार !

विदुर—हाच तो पांडवांच्या पुण्याईचा साक्षात्कार !

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[दुर्योधन, शकुनि, कर्ण प्रवेशतात.]

दुर्योधन—पांडवांचा आश्रम उव्वस्त करण्याच्या प्रसंगी तो सिंहासनाचा अद्भुत चमत्कार पाहिल्यापासून मला कांहींच सुवेनासें झालें आहे. हें सारें कृष्णाचेंच कृष्णकारस्थान दिसतें आहे !

कर्ण—कृष्णाचें नव्हे, तर हें सारें पांडवांचें कारस्थान असलें पाहिजे. चित्रसेन गंधर्वांशीं संगनमत करून त्याच्या साहाय्यानें आम्हां कौरवांशीं युद्ध मांडण्याचा पांडवांचा मानस दिसतो.

शकुनि—कर्णा, तुझाच तर्कवाद सयुक्तिक दिसतो. वनवासाला निघाल्यानंतर लौकरच इंद्रलोकीं जाऊन अर्जुनानें दिव्यास्त्र-विद्या संपादन केली आहे. इंद्रलोकांत असतांना अर्जुनानें चित्रसेनाचेंच शिष्यत्व पत्करलें होतें. तेव्हांपासूनच गंधर्वांचें आणि पांडवांचें प्रेमरहस्य जमलेलें आहे. कौरवांच्या विरुद्ध पांडव आणि गंधर्व एक होणार !

दुर्योधन—तर मग प्रथम चित्रसेनाचाच खरपूस समाचार घेऊन त्याला द्वैतवनांतून हांकलून लावले पाहिजे !

कर्ण—गंधर्वांनीं तर या द्वैतवनांतच कायमचा तळ दिलेला दिसतो.

दुर्योधन—हे उन्मत्त गंधर्व माझी अबाधित राजसत्ता पावलोपावलीं लाथाडू लागले आहेत. हरघडीला हेच कडू अनुभव येताहेत—

पशुपति—(प्रवेशून)सम्राटांचा जयजयकार असो ! महाराज, आपल्या आज्ञे-प्रमाणें द्वैतवनांत जागजागीं रम्य उपवनें आणि सुंदर विलासमंदिरे उभारण्याच्या उद्योगाला आम्ही लागलों; पण देवकुमार आणि गंधर्व आमच्या कार्यांत मनस्वी अडथळे आणीत आहेत.

नंदिकेश्वर—(प्रवेशून) सम्राटांचा जयजयकार असो ! रक्षण करा—
महाराज, आमचें रक्षण करा—

दुर्योधन—काय, झालें काय ?

पशुपति—देवगंधर्वांनी आमचा अगदी पिच्छा पुख्खा आहे ! स्वारीतून हैसे खातर आम्ही आपल्या आज्ञेप्रमाणे राजधानी सोडून द्वैतवनांत घोषयात्रेसाठी आलों, पण आतां इथे घटकाभर थांबणेंही आम्हांला घोड्याचें झालें आहे. सारी प्रजा हवालदील होऊन गेली आहे—

नंदिकेश्वर—ऋषि-ब्राह्मणसुद्धां त्या गंधर्वांच्या मसलतींत सामील आहेत. पांडवांच्या विरुद्ध एक व्र तोंडांतून बोलण्याची सोय नाही ! महाराज, गरीब प्रजेची दाद घ्या !

दुर्योधन—जा तुम्ही. तुमच्या संरक्षणाची तजवीज ताबडतोब करण्यांत येईल. [पशुपति व नंदिकेश्वर जातात.] मामा, या सान्या कारस्थानाच्या बुडाशीं पांडवच आहेत.

शकुनि—पांडव तर आहेतच; शिवाय पांडवांबरोबर ते लट्टभारती ब्राह्मण आणि अगडवंव ऋषिही या कटांत सामील आहेत. या ऋषि-ब्राह्मणांच्या आश्रमांवरून नांगर फिरवले पाहिजेत ! त्यांचीं पाळेंमुळें खणून काढून त्यांना रातोमाळ बारा वाटां पळविलें पाहिजे.

दुर्योधन—(सेनानायकास) जा: सान्या ऋषि-ब्राह्मणांचे आश्रम मोडून तोडून टाका ! जाळून जमीनदोस्त करा ! आणि त्या ठिकाणीं क्रीडोद्यानें उभारा ! सुंदर विलासमंदिरें बांधा ! हुकुमाच्या अंमलबजावणीला हरकत होईल तर मुस्क्या बांधून त्या ऋषि-ब्राह्मणांना आमच्याकडे घेऊन या. जा.

[सेनानायक “ आज्ञा सरकार ” म्हणून प्रणाम करून जातो.]

शकुनि—पांडवांच्याच जिवावर या ऋषि-ब्राह्मणांच्या उड्या चालल्या आहेत. आणि देवगंधर्वांचा सबळ पाठिंबा म्हणून पांडवांचा धुमाकूळ माजला आहे. मूले कुठार: या न्यायानें प्रथम गंधर्वांच्याच ताठलेल्या मस्तकावर आकाशाची कुन्हाड आदळली पाहिजे—

विदुर—(प्रवेशून) आकाशींची कुन्हाड कुणाच्या-गंधर्वांच्या मस्तकावर ? गंधर्वांच्या मस्तकावर घातलेली कुन्हाड अखेर तुमच्याच मस्तकावर आदळेल. तुम्हीच कुन्हाडीचे दांडे गोतास काळ झालेले आहांत ! दुर्योधना, चित्रसेन गंधर्वाधिपतीशीं वैर उपस्थित करशील तर हात दाखवून अवलक्षण होईल !

दुर्योधन—पांडवांचा पक्ष उक्लून धरण्याच्या उर्मटां आणि लुकीवट्टल घमंटां खोर गंधर्वांना जबर शासन झालेंच पाहिजे !

विदुर—पांडवांचा पक्ष गंधर्वांनी घेतला ! कशावरून !

शकुनि—चित्रसेनाची दर्पोक्ति ऐकली नाही वाटते ? पांडवांवर म्हणे देव-गंधर्वांचें कृपाछत्र आहे ! चित्रसेनेनें राज्यकर्त्या कौरवांचा उघड उघड उपमर्द केलेला आहे !

कर्ण—शिवाय, या द्वैतवनांतच देवगंधर्व परिवारासह पांडवांच्या भोंवतीं कां धिरच्या घालीत राहिले आहेत ? स्वर्गाचा इंद्रलोक ओस पडला, कीं कुवेरसंदिराचा धुव्वा उडाला ?

विदुर—यज्ञयागादि पुण्यकर्मांनीं तुष्ट तुष्ट होऊन देवगंधर्व सज्जनांच्या संरक्षणासाठीं भूतलावर निरंतर संचार करीत असतात. पांडव थोर धर्मात्मे आहेत. त्या महात्म्यांच्या संरक्षणासाठीं या द्वैतवनांत देवगंधर्वादि स्वर्गदेवतांचा जागता संचार असल्यास नवल काय ? चित्रसेन गंधर्वाधिपति आहे. देवेंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें तो वागणार !

दुर्योधन—देवेंद्राची आज्ञा ! कोण देवेंद्र ? देवेंद्राची सत्ता मी ठोकरीनें ठेंचून टाकतो. मग या मर्कटाची-चित्रसेनाची काय प्रतिष्ठा ! चित्रसेन काय, पण प्रत्यक्ष देवेंद्र झाला, तरी त्याला पांडवांच्या रक्षणाचा पान्हा कां फुटावा ?

विदुर—पांडवांशीं वैरभावानें वागून तुम्हीं आपलीं गृह-च्छिद्रें जगाच्या चवाठ्यावर मांडलींत ! आपापसांतील यादवीच परक्याचा प्रवेश घरांत करीत असते !

कर्ण—कौरव-पांडवांचें हाडवैर जगप्रसिद्ध आहे. एकवेळ अग्नीच्या आश्रयाला पाणी पळेल; पण कौरव-पांडवांमध्ये स्नेहाचा सलोखा नांदणें निदान या जन्मीं तरी शक्य नाही !

शकुनि—कौरवांनीं परस्परांची गळचेंपी आरंभली तरी त्यांच्या तंट्यांत चित्रसेनासारख्या तिन्हाइतानें तोंड खुपसण्याचें काय कारण आहे ?

दुर्योधन—कौरवांच्या खवळलेल्या वैर-सागरांत बुडून मरतांना तारत्या आधाराच्या आशेनें पांडव गंधर्वांच्या गळ्याला मिठ्या मारतील तर त्यांत दोघांचाही नाश ठरलेलाच आहे !

विदुर—दुर्योधना, शेवटचें इतकेंच वजावून ठेवतो कों, चित्रसेनाशीं भांडण उकरून काढशील तर परिणामीं फजित पावशील ! गर्वाचा गळफांस स्वतःच्या गळ्याला लावून घेशील !

दुर्योधन—प्रसंग पडलाच तर तुमची पुण्याई तो गळफांस तोडायला तत्पर राहूंदे म्हणजे झालें ! कर्तव्यगारीचें नांव नाही आणि फुकटची स्वयंशिष्टाई ! [जातात.

विदुर—काय हा उद्दामपणा !

पद १७ वें. [राग—मल्हार, ताल—त्रिवट.]

कृटिला खला ना रुचला हित-वचन-सुधेचा जरी कदा
दिधला हा प्याला ॥ ध्रु० ॥ बीज रुजवितां कठिण प्रस्तरां
मूढ मनुज करी विफल श्रम तरी । नाहिं फलागम कधि
काला ॥ १ ॥ [जातो.

पशुपति—(प्रवेशून) बायका ! बायका !! जिकडे पहावें तिकडे बायका !!! इतक्या बायका आजन्मांत आज पाहिल्या बुवा ! माझ्या बारशाच्या समारंभालाही इतक्या बायकांचा जमाव झाला नव्हता ! आतां मेल्यावर वाराव्याला वघायला सांपडल्यास सांगवत नाहीं ! बायका पण बायका—अप्सराच त्या ! हो, पण त्यांतलीच ही एक अप्सरा इकडे येत आहे. देवानें—छे ! या अप्सरेनेंच माझी हांक ऐकली आणि दया करून इकडे उडी घेतली ! आलीच ही ! जरा मर्दानी रुवावांत उभें राहिलें पाहिजे ! [नंदी स्त्रीवेषांत प्रवेश करतो.]

नंदिकेश्वर—बायकांची जात वस्ताद खरी ! अप्सरांचा तांडा जलक्रीडे-साठीं सरोवराकडे जातांना पाहिला आणि एकदम त्यांच्या पाठीं लागलों. राज-रोस मिसळतां यावें म्हणून ही युक्ति योजली; पण त्या अप्सरांनीं माझे हें सोंग ओळखून शेवटीं माझी यथेच्छ खेंटरपूजा बांधलीच ! पाठीं लागलेल्या पुरुषांवर बायकांची नजर नेमकी कशी पोहोचते कोण जाणे ! बायकांची दृष्टीच पाणीदार ! पुरुषांचें पाणी त्या अचूक ओळखतात ! (पाहून) अरेच्या, हा पशुपति इथेंच ! यानें तर अगदीं तिस्मारखानीच ऐट आणली आहे !

पशुपति—माझ्या हांकेला धावून आलेल्या प्रेमाच्या परमेश्वरा ! या तुझ्या भोळ्या भक्ताचा उद्धार कर ! (पाय धरून) हे त्रिभुवनसुंदरी ! माझ्यावर

प्रसन्न हो आणि मला आपल्याबरोबरच स्वर्गाला घेऊन चल ! जिवंतपणीं स्वर्ग वघण्याचें भाग्य या पशुपतीला लाभूं दे !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) हा पशुपति मला एखादी अप्सराच समजला कीं काय ? कंठ्याच्या बाबतींत यानें माझी फजिती केली. त्या गोष्टीचा सूड उगवायला ही संधि छान आहे !

पशुपति—हे सुंदरी, तूं बोलत कां नाहींस ? प्रथमच असा अपशकुन कां करतेस ? पहिल्याच दृष्टिभेटीला असा मुक्याचा प्रवेश शोभत नाहीं. बोल ग—मीं पृथ्वीतलावरचा असलों तरी पुरुष आहे. स्वर्गांतल्या आणि पृथ्वीवरच्या पुरुषांमध्ये जमीन-अस्मानचें अंतर असेल असें मला वाटत नाहीं. पुरुष हा प्राणी येथून तेथून सारखाच ! माझे एकदां लग्न झालेलें आहे, तरी हे अप्सरे ! मला गंधर्व-लोकांत घेऊन चल ! मी तुझ्याशीं पुन्हा गांधर्व विवाह लावीन ! अखंड ब्रह्मचारी राहीन !

नंदिकेश्वर—इश ! ब्रह्मचारी राहणार मग लग्न कशाला करणार ?

पशुपति—लग्न कशाला करणार ? वाटेल तितकीं लग्नें करणें हा पुरुषांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे ! तुम्ही अप्सरा अखंड कुमारिका त्याचप्रमाणें लग्न लावले तरी मी अखंड ब्रह्मचारीच राहीन ! गुप्तपणें प्रेमाचे गांधर्व विवाह लावावेत आणि पुन्हा राजरोस ब्रह्मचारी म्हणून खुशाल मिरवावें ! पुरुषांच्या जातीला या सवलती आहेत !

नंदिकेश्वर—पण स्वर्गांत पोचल्यावर माझ्या मंदिराची झाडलोट करून राहावें लागेल—

पशुपति—प्रेमाखातर हातांत खराटा घेऊन तुझे मंदिरच काय-पण मला स्वर्गांत तर घेऊन चल-हा प्रेमाचा दासानुदास, नरक साफ करायलाही स्वतःला धन्यच समजेल !

नंदिकेश्वर—स्वर्गांत गेल्यावर नरकाकडे वळाल तर तिथें तुम्हांला तुमचे पूर्वज भेटतील !

पशुपति—म्हणजे ? माझे पूर्वज नरकांतच निर्घोरपणें घोरत पडले आहेत कीं काय ?

नंदिकेश्वर—त्यांची गांठ पडल्यावर मला विसरून जाल आणि नरकांतच मजा मारीत वसाल !

पशुपति—पण नरकांत पूर्वजांची गांठ पडली तरी लग्नगांठ कशी विसरेन ? स्वर्गांत जाऊनसुद्धां नरकांतच मजा मारायची तर हें पृथ्वीवरचें दुर्योधनमहाराजांचें राज्य काय वाईट आहे ? पण ती गोष्ट होणें नाहीं ! हे अप्सरे ! मी गाण्याचा फार शोकीन आहे. स्वर्गांत चल. तूं इंद्राच्या दरवारांत गायला-नाचायला निघालीस म्हणजे मी तुझा तंबोरा घेऊन तुझ्यावरोवर येईन. कसा झालों तरी पुरुष आहे ! प्रेमापायीं तुझ्या या नाजूक पायांतलीं खेटरें खायलासुद्धां मी कचरणार नाहीं ! हो—परीक्षाच पहा—

नंदिकेश्वर—मग आतांच चारदोन लाथा खा पाहूं. (लाथा मारतो.)

पशुपति—आहाहा ! आज मी धन्य झालों !

पद १८ वें. [पहाडी; ताल—केरवा.]

अवतरसी सुरवाला । भूतलाला । प्रीति-प्याला । तूं
लावि गडे ! अधराला ॥ ध्रु० ॥ चालिव या हृदयावरि सत्ता ।
उधळुनि दे प्रणयाची मत्ता । झुकविन माथा झेलिन लत्ता ;
तरि तो मोक्ष मिळाला । जीव धाला । तव पदाला । हा
दास सदा भुललेला ॥ १ ॥

सुंदर स्त्रियांच्या लाथा खाणें यापेक्षां पुरुषांचा पुरुषार्थ कोणता ? तूं तर सुंदर अप्सरा ! तुझी पायधूळसुद्धां पवित्र आहे. (पायाची माती कपाळाला लावतो.) हेंच माझें कपाळांचें गंध ! प्रेमानें बेहोष झाल्यामुळें मी जिवंत आहे कीं स्वर्गांत पोहोचलों आहे याचीही मला गंधवार्ता नाहीं ! हे अप्सरे ! तुझ्या प्रेमानें मला प्रेत बनविलें आहे ! तुझ्या ओंठावरची संजीवनी पाजशील तरच मी जिवंत होऊन स्वर्गांत येऊं शकेन ! (चुंबन घेऊं लागतो.) हां-हां अशी लाजू नकोस ! इथें तुझ्या-माझ्याखेरीज कोणीही नाहीं. तुझ्या प्रेमाच्या प्रकाशाखेरीज सारा अंधार आहे !

नंदिकेश्वर—ही ध्या झणझणीत संजीवनी ! (थोवार्डीत देतो.) (स्वगत) हा नर वहकत चालला ! आतां दुसरी तोड—(प्रकट) अहो, मी अप्सरा नव्हे ! स्त्रीविष घेतलेला एक गंधर्व आहे !

पशुपति—काय ? तूं अप्सरा नव्हेस ? वायको नव्हेस ? गंधर्व आहेस ? पुरुष आहेस ? पण हे नरवीरा ! हें रे काय ?

नंदिकेश्वर—काय सांगूं कपाळ ! इलाज खुटला म्हणूनच लाज सोडली. तुमच्या दुर्योधनानें देवगंधर्व, ऋषिब्राह्मण सर्वांनाच पकडण्याचा हुकूम सोडला आहे म्हणे ! पण तो तुमचा राजा वायकांकडे तरी आपली कृपादृष्टि वळवून त्यांना पकडणार नाही या आशेनें असा पुरुषाचा स्त्री झालों. या गंधर्वानें असा अप्सरेचा श्रृंगारसाज चढविला ! माझ्यावर दया करा हो ! मला रडूं कोसळतें आहे. (रडूं लागतो.)

पशुपति—(स्वगत) च्चच्, विचारा घाबरून रडायला लागला ! (प्रकट) घाबरूं नकोस ! गंधर्वा, घाबरूं नकोस ! मी तुझें रक्षण करतो; पण माझी एक हौस पुरीव ! मी गाण्याचा फार नादी आहे. असा रडूं नकोस. गाणें गा ! गाणें सुरू कर ! मी तुम्हां गंधर्वांच्या गाण्यावर गेल्या जन्मापासून फिदा आहे ! तूं आतां मला गाऊन दाखवले नाहीस तर मी मरेन वध ! जीव सोडीन ! गंधर्वा, तूं तरी गायाला लाग, नाहीतर मी तरी आतां चौपदरी सुरांत रडायला लागतो !

नंदिकेश्वर—अहो, कसलें डोंबलाचें गाणें ! माझा आवाज वसला आहे रडून रडून ! त्यांतून ताल-सुराचा काय आहे इथे ठिकाणा ! (स्वगत) अशा पशुपुढें गंधर्वानेंसुद्धां गाणें म्हणजे अरण्या-रुदनच तें ! (प्रकट) मी रडतो आतां !

पशुपति—रड तर-रड ! तूं नुसता आरडलास किंवा ओ करून ओरडलास तरी माझे देहभान हरपून जाईल ! बोलून चालून गंधर्वच तूं ! रडलास तरी तालसुरांत गायल्याचाच तुझ्या या एकनिष्ठ भक्ताला भास होईल. हं ! कर सुरू. (नंदी रडतो.) वः वः वः ! काय गाणें आहे ! काय गळ्याची गोडी आहे ! माझा कळीजा तर थंड पडला ! अरे माझ्या देवगंधर्वा ! तुझ्या गाण्यावर जनावरेंसुद्धां लुब्ध होतील हें मी स्वतःच्या अनुभवानें कबूल करतो. अरे, पण तिकडे कोण गातें आहे ? सरोवरावर अप्सरा नृत्य-गायन करताहेत ! चल, चल ! गंधर्वा, तिकडे चल. पुरुषांच्या गाण्यापेक्षां मला वायकांचें गाणें अधिक आवडतें ! गोड गळ्यावर वायका रडल्यासारख्या गायल्या तरी त्या गाण्याची लज्जत पुरुषांच्या गायनाला येणार नाही !

नंदिकेश्वर—मी नाही वुवा त्या अप्सरांच्या घोळक्यांत शिरत. (स्वगत)
एकदां प्रायश्चित्त मिळालें तेवढें पुरे !

पशुपति—अरे चल, वायकांना वघून घावरतोस ? मी पुरुष आहे ना तुझ्या-
वरोवर. अरे देवगंधर्वा—!

नंदिकेश्वर—मी गंधर्व नाही—!

पशुपति—तूं गंधर्वही नाहीस आणि अप्सराही नाहीस ? मग आहेस तरी कोण ?

नंदिकेश्वर—हा पहा तुमचा नंदिकेश्वर—

पशुपति—अरे नंदीबैला ! मला चकवलेस काय ? वरें झालें, कीं तूं मीच इथें
होतों म्हणून ! नाहीतर मोठाच फजितीचा प्रसंग !

नंदिकेश्वर—अहो, माझ्यावरतींसुद्धां फजितीचा प्रसंग ओढवला म्हणून तर-
पण चला तिकडे. सारें सांगतो. [ओढून घेऊन जातो.

प्रवेश दुसरा

[स्थळ—द्वैतवनसरोवर. गंधर्वस्त्रिया जलक्रीडा करीत आहेत. अप्सरांचें
नृत्य-गायन सुरू आहे.]

प्रभावळ—(प्रवेशून) बंद करा ! हे नाचरंगाचे विलास बंद करा ! आणि येथून
ताबडतोव निघून जा. गंधर्वस्त्रियांनो ! तुमची ही जलक्रीडा एकदम थांबवा !

वेत्रिका—भानुमती महाराणीसरकारांची स्वारी इकडंच येत आहे ! जल-
विहारासाठीं येत आहे, दिसत नाही ?

पहिली अप्सरा—आम्ही तुमच्या भानुमतीला ओळखीत नाहीं, जा. म्हणे
भानुमती ! कोण भानुमती ?

भानुमती—(प्रवेशून) भानुमती कोण ? ही पहा तुमच्यासमोर उभी आहे.
कौरवेश्वराची पट्टराणी ! भारतवर्षाची सम्राज्ञी ही भानुमती ! हिला तुम्ही ओळ-
खीत नाहीं ! एवढ्या शंफारलांत कशानं ? हा उद्दामपणा सोडा आणि मुकाट्यानं
येथून चालत्या व्हा !

दुसरी अप्सरा—तूच येथून चालती हो ! कोण ग तूं ? कुठली काळतोडी ?

भानुमती—बाई ! बाई ! बाई ! शर्थ झाली तुमच्या उद्दामपणाची ! काळतोडी, मी काळतोडी का ? तुम्हां अप्सरांनाही लाजविणारं माझं दिव्य लावण्य आणि मी काळतोडी का ?

प्रभावळ—तुमच्या जिभेला कांहीं हाड असायचं होतं ? प्रत्यक्ष सम्राज्ञीचा अपमान !

तिसरी अप्सरा—अशा किती तरी सम्राज्ञी आमच्या कुवेर-मंदिरांत दासी म्हणून सेवेला राहिल्या आहेत ! तुमची ही महाराणी स्वर्गाच्या साम्राज्यांतली भिकारीणदेखील शोभणार नाही ! या गंधर्वस्त्रियांच्यापुढं तुम्हां राजस्त्रियांनीं ऐश्वर्य मिरवणं म्हणजे सूर्यापुढं काजव्यानं आपल्या तेजाची दिवटी पाजळण्यासारखं आहे !

भानुमती—पण हें स्वर्गाचं साम्राज्य नसून सार्वभौम कौरवेश्वरांचं निष्कंटक साम्राज्य आहे, समजलांत ! देवेंद्राच्या दरवारांतल्या नाटकशाळा-नगरभवान्या तुम्ही !—तुमचा तोरा द्वैतवनांत चालायचा नाही ! चला चालत्या व्हा ! नाहीतर दंडाला धरून दूर लोटूं !

पहिली गंधर्वस्त्री—(पुढें येऊन) या द्वैतवनावर आमचीच सत्ता आहे. मध्यरात्र उलटल्यानंतर उषःकालपर्यंत देवगंधर्वांचा संचार या सरोवर-प्रदेशांत स्वैरपणें चालत असतो. तूं सम्राज्ञी असलीस तरी आपल्या राजवाड्यांत ! या वेळीं या सरोवराकडे आलीस हाच तूं आमचा अपमान-मोठा अपराध केला आहेस ! निमूटपणें आलीस तशी परत जा.

प्रभावळ—राणीसरकार, द्रौपदी या सरोवरांत स्नानासाठीं आली तरी या गंधर्वस्त्रियांना खपतं; पण आम्ही आलों म्हणजे यांच्या डोळ्यांत खुपतं ! हा धडधडीत पक्षपात नव्हे का ?

भानुमती—द्रौपदी किती झाली तरी या भानुमतीला बटकीसारखी ! या नटव्या गंधर्वस्त्रियांना माझ्यापेक्षां त्या बटकीची योग्यता अधिक वाटते काय ? अग सटव्यांनो !

दुसरी गंधर्वस्त्री—द्रौपदीदेवीची आणि तुझी बरोबरी होईल तरी कशी ! त्या महासाव्वीच्या सेवेसाठीं साऱ्या वनदेवता अखंड तत्पर असतात ! द्रौपदीदेवीच्या अभ्यंगस्नानासाठीं अमृताचे कुंभ आम्ही स्वतः स्वर्गांतून घेऊन येतो आणि या द्वैतवन-सरोवराच्या पुण्यजलांत ओतीत असतो. द्रौपदीदेवीच्या पायधुळीची तरी

तुला योग्यता आहे का ? पण ती पहा, द्रौपदीदेवीच इकडे येत आहे. कुठं ही सात्त्विक पुण्यशील राजहंसिका आणि कुठं तूं कुरेवाज वगळी ! म्हणे कौरवेश्वराची पट्टराणी !

भानुमती—द्रौपदीची प्रशंसा आणि माझी निंदा ! अस्सं काय ?

द्रौपदी—(प्रवेशून) नका, त्यांची कुणी निंदा करूं नका. स्वजनांची निंदा या द्रौपदीला ऐकवणार नाहीं. भानुमतीवाईसाहेबांची निंदा म्हणजे एकापरीनं या द्रौपदीचीच निंदा नव्हे का !

भानुमती—द्रौपदी, पुरे कर हें थोटांड ! तूच या गंधर्वस्त्रियांना चिथवून दिलं आहेस. म्हणूनच यांनीं माझा असा परोपरीनं पाणउतारा चालविला आहे. आपणच कलागत लावून वर आणखी थोर तोंडानं असं साळसूद ब्रह्मज्ञान सांगायला तुला लाज कशी वाटत नाहीं ? आर्गांत तेल ओतायला आलीस कशाला इथं ? माझी विटंबना पाहून तुझे डोळे निवणार आहेत वाटतं ?

प्रभावळ—राणीसरकार, आपण हिची फजिती केली त्याचंच ही आज अशा रीतीनं उसनं फेडीत आहे; पण असा परक्यांकडून अपमान करावयाला—

द्रौपदी—काय बोलतां हें ? तुमचं मनच तुम्हांला तुमच्या निव करणीवद्दल खात आहे. म्हणूनच असले अमंगळ विचार तुमच्या मनांत येतात. कपटी मनुष्याला नसतं कपट शुद्ध अंतःकरणांत दिसत असतं.

भानुमती—तुझ्यासारख्या लबाड बायकोच्या तोंडाला कुर्णी लागावं ? नसता निर्वाळा घेतेस, तर या गंधर्व-स्त्रियांना येथून चालत्या व्हा म्हणून सांग. मला—या साऱ्या कौरवस्त्रियांना इथं जलविहार करावयाचा आहे. दे पाहूं यांना हांकलून !

द्रौपदी—सूर्योदयानंतर जलविहार केला तर नाहीं का चालणार ? या वेळीं या गंधर्वस्त्रियांचाच इथं ताबा आहे. त्यांना मजाच करणं अधर्म होईल. ही द्रौपदी अधर्माला कशी प्रवृत्त होईल ? मी तुम्हांलाच हात जोडून विनंति करतं कीं—

पद १९ वें. [राग—भीमपलास; ताल—एकताल.]

कुटिल विषम भाव विफल ।। वरि शमता या समया ॥ ध्रु० ॥
वरि अंतरिं क्रांति शांति ।। अंति सकल पाप-मया ॥ १ ॥
निरवधि पर-अधिकारा कां वधितां नीति नया ॥ २ ॥

भानुमती—पुरे; कळली तुझी मानभावीपणाची मध्यस्थी ! गंधर्वस्त्रियांनो, बऱ्या वोलानं आमचा मार्ग आम्हांला मोकळा करून द्या. आमच्या विलासांत विनाकारण व्यत्यय आणाल तर भयंकर परिणाम भोगावे लागतील.

पहिळी गंधर्वघी—अशा दरडावणीनं कुणाला धमकावतेस ? आम्ही येथून मुळांच हलणार नाही !

पशुपति—(प्रवेशून) तुम्हांला येथून गेलेंच पाहिजे ! खुद्द सार्वभौम नुयोधन महाराजांची स्वारी आपल्या राजपरिवारासह इकडेच जलविहारासाठीं येत आहे. गंधर्वस्त्रियांनो ! चालत्या व्हा. नाहीतर—

[देवकुमार व गंधर्व प्रवेशतात. अप्सरा, गंधर्वस्त्रिया, भानुमती, द्रौपदी वगैरे निघून जातात.]

पहिळा गंधर्व—नाहींतर काय ? सार्वभौम दुर्योधन नव्हे; पण आणखी कुणी सार्वभौमांचाही सार्वभौम या वेळीं इथें आला तरी काय होणार आहे ? या वेळीं द्वैतवनावर आमची सत्ता आहे !—

[दुर्योधन, कर्ण, शकुनि वगैरे प्रवेशतात.]

दुर्योधन—काय ? तुमची सत्ता ? या द्वैतवनावर देव गंधर्वांची सत्ता ? कोण मान्य करणार ? या द्वैतवनांतील मातीच्या कणाकणागणिक या सार्वभौम नुयोधनाची सर्वस्वी सत्ता आहे. गंधर्वांनो, या सरोवरापासूनच काय, पण या द्वैतवनांतूनच आपलें काळें तोंड घेऊन निघून जा. नाहीतर माझ्या सार्वभौमसत्तेच्या गुलामगिरीचे पाश तुमच्या गळ्याभोवतीं पडलेच म्हणून समजा !

दुसरा गंधर्व—तुझ्या क्रूर गुलामगिरीचें जड जूं मुकाट्यानें मानेवर वागविण्याइतके आम्ही देवगंधर्व दुबळे नाही आहोंत ! लक्षांत ठेव.

शकुनि—हा सार्वभौमसत्तेचा उघड उघड अपमान होत आहे ! कौरवेश्वराच्या अढळ राजसत्तेला धोका येईल तर तुमच्याही जीविताला धोका पॉचल्याखेरीज राहणार नाही.

कर्ण—या अपमानाची भरपाई तुमच्या रक्तानें तुम्हांला भरून काढावी लागेल !

दुर्योधन—या द्वैतवनसरोवराच्या शेजारीच तुमच्या रक्ताचें तांबडें सरोवर निर्माण होईल ! या कौरवेश्वराच्या राजदंडापुढें त्रैलोक्याला नम्र झालेंच पाहिजे !

देवकुमार—तुझ्यासारख्या जुलमी, अधर्मी राजांचा राजदंड आम्ही तुडवून झुगारून टाकीत असतो ! अहंकाराला बळी पडून स्वतःच्या योग्यतेचा हीनपणा विसरून नकोस !

कर्ण—तुम्हांला तुमच्या दैवी पराक्रमाची घमेंडच असेल तर या अंग-राजाशां मोकळ्या मैदानांत हिमतीने लढायला तयार व्हा. या सरोवरस्नानाचे ऐवजा हा कर्ण तुम्हां सर्वांना कंठस्नान घालून धारातीर्थीच्या रक्तगंगेत बुचकळून काढील !

देवकुमार—कर्णा, दैवी प्रभावाशां झुंजण्याची ही आसुरी आकांक्षा सोडून दे !

कर्ण—तुम्हीच आतां आपल्या जीविताची आशा सोडून द्या. (तरवार उपसतो.)

धर्म—(प्रवेशून) हां-थांब ! कर्णा, थांब ! क्षुल्लक कारणासाठीं असा आततायीपणा आरंभणें, तुझ्यासारख्या वीराला शोभत नाहीं.

कर्ण—हा आततायीपणा नसून पराक्रमी स्वाभिमान आहे ! कौरवांच्या राजस्त्रियांची विटंबना गंधर्वस्त्रियांनीं करावी, कौरवेश्वराची राजसत्ता या उन्मत्त देवगंधर्वांनीं झुगारून द्यावी आणि हें पाहून आम्हां स्वस्थ बसावें काय ?

शकुनि—आमच्या शत्रूंची कड घेऊन उलट पांडवांनीं आम्हांला संभावितपणानें उपदेश द्यावा ! युधिष्ठिरा, या सगळ्या कारस्थानांत तुमचें, पांडवांचेंच अंग आहे.

कर्ण—स्वतःच्या संरक्षणासाठीं तुम्ही पांडव या गंधर्वांच्या बगलेंत शिरलां आहांत ! पण तुमच्या दोघांच्याही पराक्रमाशां टक्कर देण्याला कौरव पूर्ण समर्थ आहेत.

शकुनि—पराक्रमाची प्रौढी मिरवणाऱ्या अभिमानी पांडवांनीं आत्मसंरक्षणासाठीं असें परक्यापुढें तोंड वेंगाडावें, याहून त्यांच्या वीरवृत्तीचा अधःपात तो कोणता ?

भीम—(प्रवेशून) कोण कुणापुढें तोंड वेंगाडतो ? आत्मसंरक्षणासाठीं परक्यांच्या तोंडाकडे पहायला पांडव फांहीं शौर्यानें षंढ बनले नाहींत, समजलांत ! स्वतःचेंच काय, पण तुमच्यासारख्या जुलमी राज्यकर्त्यांच्या अत्याचारी राजसत्तेपलून अखिल जगताचें संरक्षण करण्याइतका पराक्रम पांडवांच्या अंगांत—या एकद्व्या भामाच्या गदेच्या ब्रह्माण्डशक्तीत भरला आहे—

दुर्योधन—पांडव एवढे पराक्रमाचे पुतळे ! मग हे देवगंधर्व या द्वैतवनांत कशाला येऊन राहिले आहेत ! तुमच्या संरक्षणासाठीं कीं स्वतःच्या संरक्षणासाठीं !

देवकुमार—जिथें धर्माचें वास्तव्य तिथेंच देवांचें वास्तव्य ! या धर्मात्म्या पांडवांच्या वास्तव्यामुळे द्वैतवनाचा दुसरा स्वर्गच झाला आहे. तो स्वर्ग तुच्छ वाटला म्हणूनच आम्ही या पुण्य स्वर्गांत येऊन राहिलों आहोंत !

दुर्योधन—पण तुम्हांला या ठिकाणीं राहूं देणें न देणें, ही माझ्या अधिकारांतली गोष्ट आहे; ताबडतोब हें द्वैतवन सोडून चालते व्हा. अशी हा सार्वभौम सुयोधन तुम्हांला आज्ञा करीत आहे. माझ्या आज्ञेची अवज्ञा होईल तर—

देवकुमार—तर काय ! समोर सिंह दिसला नाही तोपर्यंतच जंबुकाच्या जल्पना चाललेल्या असतात. गंधर्वाधिपति चित्रसेनमहाराज या वेळीं इथें असते तर, कौरवांच्या शौर्याची शेळपट शक्ति जीव घेऊन पाताळांत दडली असती !

कर्ण—चित्रसेनाच्या पराक्रमाचे पोवाडे वाक्कळपणानें वरळतांना गंधर्वांच्या डोळ्यांवर इंद्रलोकांच्या वैभवप्रतिष्ठेची विलासी धुंदी चढलेली दिसते ! म्हणूनच कौरवांच्या राजसत्तेचा पराक्रम त्यांना दिसत नाही.

दुर्योधन—येऊं दे ! चित्रसेन येऊं दे ! किंवा प्रत्यक्ष देवेंद्र येऊं दे ! या कौरवेश्वराची सार्वभौम-सत्ता तिळभरही डळमळणार नाही. त्याचें प्रखर शौर्यतेज पळभरही मावळणार नाही ! हा दुर्योधन चित्रसेनाला युद्धाचें आव्हानच देत आहे !

धर्म—(प्रवेशून) सुयोधना, गंधर्वांशीं अधिक तंट्याबखेडा माजविण्याचें आतां कांहींच कारण नाही. सूर्योदयाचा समय झाला आहे. देवगंधर्वांची या सरोवरावरची सत्ता आजच्यापुरती संपली आहे. आनंदानें आपल्या राजपरिवारासह इथें यथेच्छ जलक्रीडा कर.

गंधर्व—आम्ही तुमच्या विलासांत आतां अडथळा आणीत नाही. [जातात.

भौम—मनसोक्त जलविहार करा नाहीतर या सरोवरांत कायमची जलसमाधि घ्या ! [युधिष्ठिरासह जातो.

शकुनि—जलसमाधि घ्या काय ! यमुनेच्या डोहांत लहानपणीं लोटल्याची आठवण बुजालेली दिसते या भीमाची !

दुर्योधन—गेले-निघून गेले ! आजच्यापुरती सत्ता संपली काय ! पण हा तात्पुरत्या सत्तेचा वाद नसून अखंड सत्तेचा लढा आहे. कुठें जाणार हे गंधर्व !

कोण आहेरे तिकडे ? (सेनानायक पुढें येतो, त्यास—) गंधर्व, देवकुमार, ऋषि-
ब्राह्मण-सर्वोना वंदिवान् करा. जा ! जो ज्या स्थितींत सांपडेल तस्सा त्याला तिथल्या
तिथें वंदिवान् करून घेऊन या !

भानुमती—(प्रवेशून) आधीं त्या अप्सरांना आणि गंधर्वस्त्रियांना शासन-
केलें पाहिजे. त्यांनींच तर प्रथम या सम्राज्ञीचा अपमान केला !

दुर्योधन—जा. त्यांच्या स्त्रियांनाही पकडून आणा. विलकुल गय करू नका !
[सेनानायक जातो.] पशुपति, ते पहा ऋषिब्राह्मण सरोवराच्या पैलतीरावर स्नान-
संख्यादि आन्धिक धर्मविधि उरकण्यांत गहून गेले आहेत !

पशुपति—त्या सर्वांचे अंत्याविधि मी एकटा उरकतो ! कुणी सूर्याला अर्घ्य
देत आहेत, त्यांच्याच रक्ताचे अर्घ्य मी सूर्याला देतो.

नंदिकेश्वर—गोमुखांत हात घालून कुणीकुणी समाधि लावली आहे, त्यांना
जलसमाधीच देतो.

पशुपति—कुणी डेळे मिटून ध्यान करीत आहेत. त्या ध्यानांचे डेळे मी
कायमचेच मिटवून टाकतो ! आणि नाक हातांत धरून प्राणायाम करणाऱ्या
ब्राह्मणांना नाक मुठींत घेऊन कायमचा प्राणायाम करायला लावतो ! नंदी, चल,
ऋषिब्राह्मणांचा समाचार मी घेतों आणि—

नंदिकेश्वर—त्यांच्या बायकांचा, अप्सरांचा, गंधर्वस्त्रियांचा समाचार मी घेतों.

पशुपति—नको. त्याच तुझा खरपूस समाचार घेतील. तूं आहेस स्त्रीलंपट !
मी कसा झालों तरी पुरुष आहे. बायकांवर अधिकार मी गाजवणार !

नंदिकेश्वर—पुरुष आहांत ना तुम्ही ? मग पुरुषांनाच पंकडा. बायकांना
धरण्याचें काम मी करतो ! पण चला लौकर ! बायको-पुरुष-हातीं सांपडेल त्याला
हानाच्या पकडीत पकडूं या. [जातात.]

[पडद्यांत पळापळ-दाणादाण चालते. आरडाओरड होते. ऋषि ब्राह्मणांना
वगैरे त्यांच्या स्त्रियांसह दुर्योधनाचे लोक पकडून आणतात.]

एक ब्राह्मणस्त्री—महाराज, आम्हांला सोडून द्या ! आमचा काय अपराध ?
अंगावर कोरडी वस्त्रं तरी आम्हाला नेसू देत. अशा ओलेत्यानंच लाजिरवाण्या
स्थितीत पुरुषांसमोर उभं रहायचें—(रडते. ऋषिपत्न्या काकुळतीनें विनवतात.)

एक गंधर्वस्त्री—भानुमती, आम्हांला क्षमा कर. आम्ही चुकलों ! (पाय धरते.)

भानुमती—अग नटव्या साळकायांनो ! मघांशां तो तोरा आणि आतां असे काकुळतीनं पाय धरतां काय ! निर्लज्ज हडळींनो, भोगा आपल्या कर्मांचीं फळ ! आतां तरी कळलं का मी कोण आहे तें ! कौरवेश्वरांची पट्टराणी—

एक ऋषि—राजा, तुझ्या अत्याचारी जुलुमांचा कळस झाला ! तुझ्या राक्षसी राजसत्तेनें अनर्थ केला ! ऋषि-ब्राह्मणांची-त्यांच्या स्त्रियांची ही दैना ! ही विटंबना ! या पुण्यशील पतिव्रतांचे आणि धर्मशील ऋषि-ब्राह्मणांचे घोर शाप तुला बाधल्याखेरीज खास राहणार नाहीत. दुर्योधना, याच द्वैतवनांत तुझी-तुझ्या स्त्रियांची-सान्या कौरवांची अघोर विटंबना होऊन तुमच्यावर असाच प्राणांतिक प्रसंग येईल ! हाच या निष्पाप अंतःकरणाचा तुला शाप आहे !

शकुनि—शाप देऊन भस्म करण्याइतकें तेज तुमच्या दुबळ्या ब्राह्मण्यांत उरलें आहे कुठें ? तुमच्यांत कांहीं ब्राह्मण्याचें जिवंत सामर्थ्य असेल तर तुमचे हे शाप बाधायचे ना ? सुयोधना, हे गलेलह पोळ फार माजलेले आहेत ! विलास-मंदिरांचें बांधकाम चाललेलेंच आहे. या वेदमूर्तींना आणि ऋषिवर्यांना त्या कामाला जुपावें झालें ! यांच्याकडून मजुरीचीं कामें करून घेतल्याशिवाय यांचा चढलेला माज उतरणार नाही !

भानुमती—या ऋषि-ब्राह्मणांच्या स्त्रियांनीं आमची-राजस्त्रियांची बटकी प्रमाणं सेवा केली पाहिजे आणि या गंधर्वस्त्रियांनीं खास आमच्या तैनातींत अष्टौप्रहर राबलं पाहिजे !

दुर्योधन—तसेंच या अप्सरांनीं माझ्या विलासमंदिरांत आणि दरबारांत नृत्यगायन करावें !

कर्ण—या देवकुमारांनीं हरकामी हुजऱ्याप्रमाणें आम्ही सांगू तीं कामें करावीत. कौरवेश्वराचा रथ या गंधर्वांनीं भर राजरस्त्यांतून आळीपाळीनें ओढावा !

शकुनि—वः ! कामांची वांटणी अशी केली तरच मजा येईल.

दुर्योधन—(पशुपतीस) चला, घेऊन जा यांना ! द्वैतवनाभोंवतीं सशस्त्र सैन्याचा गराडा घालून जागता पाहारा ठेवा. जा—

[शिपाई सर्वांना घेऊन जातात.

शकुनि—सारे झाले; पण पांडव ! त्यांना मोकळें ठेवून कसें भागेल ! (पाहून) हां ! सुयोधना, ही संधि छान आहे. पांडव या वेळीं खानाला चालले आहेत.

निःशस्त्र आहेत ! वेसावध, निःशस्त्र स्थितींत त्यांच्यावर अचानक हल्ला चढवून त्यांना बंदिवान् केलें पाहिजे.

दुर्योधन—चलाच तर तावडतोव.

[सर्व जातात.

भानुमती—अगवाई ! हे सारे पांडवांना पकडून आणायला गेले ! पण द्रौपदी ! तिला पकडून आणायला मी आहे ना समर्थ ! चांगल्या झिज्या पकडून फरफटत ओढून आणतें त्या सटवीला ! द्रौपदीच्या देवाचे पुरते धिडवडे वाजवीन तरच मी नांवाची भानुमती !

पद २० वें. [राग—धानी; ताल—त्रिवट.]

सुख-निधान उगवला भाग्य-दिन । शुभ-गुण यश-धन
साक्ष मनोमन ॥ ध्रु०॥ खर विषारि कपट-पाश । करिल
खास रिपु-बल-विनाश । सुख-लव जीवास । नुरवी त्यां
मरणाविण ॥ १ ॥

[जाते.

प्रवेश तिसरा

[पशुपति प्रवेश करतो.]

पशुपति—याला म्हणावें पुरुष ! आज आमच्या सुयोधनमहाराजांनीं केवढा पुरुषार्थ गाजविला ! गंधर्व, देवकुमार, ऋषि-ब्राह्मण, साऱ्यांना बंदीत ठेवलें ! अहो, गरीब बायाबापड्यांवरसुद्धां जुलूम केला ! काय पुरुषार्थ आहे ! खाशी खोड मोडली गुलामांची ! हां-हां म्हणतां काय अगदीं जिकडे तिकडे हाहाःकार उडाला हो ! बायका-पुरुषांची सरसहा दाणादाण ! त्या बिचान्या बायकांची ती त्रेधा-तिरपीट पाहून माझी तर हंसून हंसून मुरकुंडीच वळली ! हे गंधर्व, ऋषि-ब्राह्मण, पुरुषांसारखे पुरुष ! पण लेंकांना आपल्या बायकांना संभाळतां येऊं नये अँ ! धिःकार धिःकार असो त्यांच्या पुरुषार्थाला ! ! कशाला पुरुषांच्या जन्माला आले कुणाला ठाऊक ! माझ्या बायकोच्या-प्रभावळीच्या अंगावर जर असा परक्या पुरुषानें हात टाकला असता तर— ! तर काय ! त्याचा जीवच घेतला असता; नाहीतर मीं तरी जीव दिला असता ! बाकी प्रभावळ आहे वस्ताद बायको ! मीं तिचा प्रत्यक्ष नवरा ! तिच्या अंगावर हात टाकायला

भित्तों; मग इतरांची काय छाती आहे नुसतें तिच्याकडे डोळे वर करून पाहण्याची ! खरेंच, सुयोधनमहाराजांचें आगमन म्हणजे या द्वैतवनांतील रहिवाशांच्या राशीला शनीच्या साडेसातीचा हा एक फेराच आलेला आहे. राजसत्ता ती राजसत्ता ! त्यांतून ती कौरवेश्वरांची राजसत्ता !! मग त्या राजसत्तेच्या राक्षसी लीला काय वर्णन कराव्यात ! रोमरोमीं पांडवांचे हाडवैरी दुर्योधनमहाराज, त्यांचेच बंधुराज दुःशासन ! मुत्सद्दी मॅदूचे आणि कपटनीतीचे पुतळे असे शकुनीमामा आणि या सर्वांच्या मार्केतले मुकुटमणि पराक्रम गाजविणारे अंगराज कर्ण ! अशी ही चौकडी जमल्यावर कौरव चौदा चौकड्यांचें साम्राज्य चालवीत असल्यास आश्चर्य काय ? अरे, पण हें काय ? [पडद्यांत—चला. झटपट काम उरका. नाहींतर पाठीवर चाबकाचे फटकारे बसून अंगाची चामडी लोळेल.] अरेरे ! हा बंदिवान् ऋषिब्राह्मणांचा तांडा ओझ्याच्या बैलाप्रमाणें रात्रंदिवस राबत आहे. [शिपाई ऋषिब्राह्मणांना पुढें ढकलून पूर्वोक्त ओरडत येतात.] अरे, जरा दमादमानें कामें करून घ्या या विचान्यांकडून ! आधींच या विचान्या ऋषिब्राह्मणांचीं डोकीं वेदाध्ययनानें जडमूढ झालेलीं ! त्यांत आणखी या जड ओझ्यांचा भार ! बाबांनो, कोणत्या कर्मांचीं फळे भोगणें तुमच्या असें नशिबीं आलें ! हे दगडधोंडे डोकीवरून वहायचे ! बाकी, तुमच्यासारख्या दगडांना यांत श्रम कसले म्हणा ! आणखी चार गाढवांचें ओझे तुम्ही एकएकटे वहाल !

एक ब्राह्मण—चार गाढवांचें ओझेच काय; पण तुझ्यासारख्या शंभर गाढवांचें ओझे उचलून आम्ही खड्यांत लोटून देऊं !

पशुपति—पके निगरगट आहांत ! शिपायांनो ! पाठीवर फटके मारा ! पण कौरव्याचे फटके ओढले तरी या कौरव्या पाषाणांना थोडाच नरमपणा येणार आहे ! अहो ब्रह्मर्षि, या कामगिरीपेक्षां रस्ता झाडण्याचें काम तुम्हांला सोपें जाईल. खराड्याचा खर्च वांचून हातांनाही शीण होणार नाहीं ! तुमची ही लांबलचक दाढीच रस्ता साफ करण्याचें काम करील ! अरे, ही काय तुझ्या दाढीची लांबी की वडाच्या झाडाची पारंबी ! अहो वेदमूर्ते ! (हंसतो.)

दुसरा ब्राह्मण—हरहर ! परमेश्वरा ! कोणत्या जन्मांचें काय पाप फळाला आलें हें !

पशुपति—अहो ब्रह्मकौस्तुभ ! याच जन्मांचें पाप वरें हें ! तुम्हीं ब्राह्मण—जातींत जन्म घेतलात हेंच तुम्हीं भयंकर पाप केलेंत ! परमेश्वराच्या राज्यांत

नव्हे, पण दुर्योधनमहाराजांच्या राज्यांत हा मोठा अपराध घडला आहे तुमच्या-
कडून ! भोगा आतां त्या पापाचें प्रायश्चित्त ! तुम्ही करा हीं मजुरीचीं कामें आणि
तुमच्या बायका घुताहेत तिकडे कौरवांच्या बायकांचीं लुगडीं !

पहिला ऋषि—आम्ही हीं मजुरीचीं कामें करीत नाहीं तर तो तुमचा राक्षसी
राजा—दुर्योधनच आपल्या पापांचे घडे असे आमच्याकरवीं भरीत आहे ! हरहर !
या हलक्या हुजऱ्यांच्या मनांतसुद्धां एवढा ब्रह्मद्वेष भरलेला असावा ना ? यथा
राजा तथा प्रजा !

पशुपति—हुजरे झालों तरी आम्ही दुर्योधनमहाराजांचे हुजरे आहोंत ! तो
आमचा प्रजाधिपति किती पराक्रमी आहे, हें आतां तरी कळलें का तुम्हांला ! हां !
थांबूं नका. काम करा ! इथें सवा मणाचे लाडू गटगटां पोटांत भरायचे नाहीत; तर
ही सवा मणाची लोखंडी वेडी पायांत वागवून झटझटा कामाचे ढोंग पाडायचे
आहेत ! ही पांडवांची संगत नडली तुम्हांला ! तुमच्या एकमेकांच्या दोस्तीचे दुवे
निखळून पाडून दुर्योधनमहाराजांनीं गुलामगिरीच्या सांखळीनें तुम्हां सगळ्यांनाच
जखडून टाकलें आहे. अजून तरी तुमचे डोळे उघडूं देत !

पहिला ऋषि—आमच्यासाठीं परमेश्वरच आपले न्यायाचे डोळे खास उघडील.

शिपाई—ए दाढीवाल्या, बकबक बंद कर. चला, पाय उचला झटपट—
(धक्के मारून नेतो.)

पशुपति—मूर्ख कुठचे ! अशा शिण्याशापांनीं दुर्दैवाचे भोग भोगणें थोडेंच
टळणार आहे !

एक अप्सरा—(गडबडीनें प्रवेशून) अगवाई ! आतां जाऊं तरी कुठं ? दडून
तरी बसूं कुठं ?

पद २१ वें [राग—झिझोटी; ताल—धुमाळी.]

का आसरा मज नाहिं कोठे । जग शून्य वाटे । मनिं
शोक दाटे ॥ ध्रु०॥ वाई ! साहवेना पदोपदीं देना । फिरलें
सारे जग उफराटे ॥ ? ॥

(जाऊं लागते. पशुपतीचा धक्का लागतो. तो तिला धरतो.) हायरे नशिवा !
आयती शत्रूच्या हातीं नेमकीच पडलें ! (तोंड झांकून घेऊन) उजळ तोंडानं

फिरायची चोरी ! लगेच अप्सरा म्हणून ओळखायचे आणि हे मेले कौरव मला पकडून न्यायचे !

पशुपति—अरेच्या ! ही कोण चवचाल चटकचांदणी ! आल्यावरोबर नेमकी गळ्यांतच पडली की ! काय या बायका गळेपडू असतात हो ! अरे, पण ही काय बायको की बायकोचें सोंग ? काय हा धसमुसळेपणा ! अस्से ! समजलों : नंदीनेच हें सोंग आणलेलें दिसतें पुन्हा ! पण म्हणावें, एकदां फसून फजिती करून घेतली म्हणून पुन्हा फसेन की काय ? (दूर लोटून) चल—दूर हो. बोल, कोण तूं ? बोल—

अप्सरा—(रडत) मी एक अप्सरा आहे ! अप्सरा—

पशुपति—अरे चोरा ! बघू तुझा चेहरा ! तूं अप्सरा म्हणून सांगणार हें मी आधीच ओळखून चुकलों होतो. तोंडावरचा तो पदर काढ. असलीं सोंगें-ढोंगें माझ्यापुढें मिरवतोस ? एकदां फजिती केलीस. त्याचा बदला अस्सा घेतों पहा !
(मारतो.)

अप्सरा—(पाय धरून) मला माहं नका, क्षमा करा—

नंदिकेश्वर—(प्रवेशून—स्वगत) हा काय गाढवगोंधळ चालला आहे इथें ?
(बाजूला उभा राहतो.)

पशुपति—तुला माहं नको, तर काय डोक्यावर चढवूं होय ? अरे नंदीवैला—

अप्सरा—मला अरे—तुरे काय म्हणतां असं ?

पशुपति—अरे—तुरे नको तर काय अहो—जाहो म्हणूं होय, तुला ? बायकोचें सोंग घेतलेस म्हणून खरेंच बायको झालास वाटतें ? बाकी, तूं पुरुष कसचा म्हणा ? पुरुष आहे मी ! तूं नुसता जन्मानें पुरुष ! तुझ्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? बायकोच तूं !

अप्सरा—खरोखरीच मीं बायको आहे, पुरुष नव्हे.

पशुपति—बायको आहे म्हणायला लज नाही वाटत तुला ? बोल, तूं नंदिकेश्वर आहेस की नाही ? बोल, दाखव तुझे तोंड—(झोबाझोबी करतो.)

अप्सरा—वाटेल ती शिक्षा करा, पण माझ्या अंगाला असे झटूं नका बाई !

नंदिकेश्वर—(स्वगत) वः ! खूप मजा आहे ! या अप्सरेला हा पशुपति माझेंच सोंग समजतो आहे !

पशुपति—नंदिकेश्वर, हें नाटकी सोंग टाकून दे आणि मर्दासारखा माझ्यापुढें उभा रहा.

अप्सरा—तुमचं डोकं ठिकाणावर दिसत नाही ! अहो, किती सांगूं ! मी अप्सरा आहे ! मला सोडा—

पशुपति—तूं अप्सरा, अँ ! घुबडासारखा विद्रुप चेहरा आणि म्हणे मी अप्सरा ! थांब, तुला स्वर्गांतच धाडतो आतां—

अप्सरा—उपकार होतील माझ्यावर ! मला स्वर्गांतच धाडा ! तेंच माझं राहण्याचं ठिकाण आहे. तुम्हीसुद्धां चला माझ्याबरोबर स्वर्गांत ! अगोदर तुम्ही चला स्वर्गांत !

पशुपति—काय निर्लज्ज आहेस रे ! आणि औदार्याचा तर मोठाच आव आणलास की ! अगोदर मला स्वर्गांत पाठवायला तूं तयार असणारच ! त्याखेरीज तुझें आणि प्रभावळीचें लग्न कसें लागणार ?

अप्सरा—काय भलतंच वेलतां हें ! वायकावायकांचीं का कुठं लग्न लागत असतात !

पशुपति—तिच्याशीं नाहीं तर काय माझ्याशीं लग्न लावणार ? अरे, पुरुषापुरुषांचीं का कुठें लग्न लागत असतात ! ये, तुझी छाती असली तर पाहतो—

अप्सरा—धांवा-धांवा, हा पशु माझ्यावर बलात्कार करतो आहे— !

पशुपति—तूं तर तो नंदिकेश्वर—

नंदिकेश्वर—(पुढें येऊन) कोण नंदिकेश्वर ! तो नंदिकेश्वर नव्हे ! हा पहा नंदिकेश्वर ! (अप्सरा निघून जाते.) तुमच्या हातून निसटून गेली ती खरोखरीच अप्सरा होती ! काय फुकट फसलांत हो ! आयती सुंदर अप्सरा तुमच्याकडे चालून आली—पण दैव देतें आणि कर्म नेतें ! घरीं कामधेनु आली !—पण अति शहाण्याचे वेल रिकामे ते रिकामेच ! (हंसतो.)

पशुपति—हंसतोस काय ! रड-माझ्या दुर्दैवासाठीं तूं रड ! या अनर्थाला कारण तूच ! तुझ्या वाचतीं एकादां फसलों म्हणून या खेपेला सावधपणानें शहाण-

पणा मिरवायला गेलों ! पण अखेर मूर्खच ढरलों ! अतिशहाण्यांचा शेजार आणि साराच वेड्यांचा बाजार ! दुसरें काय ?

नंदिकेश्वर—बरें, चला आतां लौकर. आज दरवार भरणार आहे. आजपासून वसंतोत्सवाचे थाटाचे समारंभ धूमधडाक्यानें सुरू होणार आहेत. जिकडे तिकडे आनंदीआनंद आहे ! महाराजांच्या मार्गांतले सर्व शत्रूंचे कांटे दूर झाले—

पशुपति—पण पांडवांची काय व्यवस्था ? ते तर मुख्य महाशत्रु ! त्यांची वाट !

नंदिकेश्वर—पांडवांची व्यवस्था उत्तमच लावली आहे, त्यांची कसली वाट ! महाराजांनीं पांडवांना पकडून कैद केलें आहे आणि त्यांना स्वर्गाच्या वाटेला लावण्याचाच घाट घातला आहे !

पशुपति—काय म्हणतोस ! मग मात्र साराच आनंदीआनंद !

नंदिकेश्वर—म्हणून म्हणतो; चला लौकर ! अहो, तिकडून नको, इकडून चला. त्या पहा, तिकडून राणीसरकारच इकडे येताहेत.

पशुपति—चल चल, पुन्हा फसवतोस होय मला ! प्रभावळच महाराणीच्या उसन्या ऐश्वर्यांत मिरवीत मला फसवायला इकडे आली असेल. म्हणे राणीसरकार ! अस्सा जाऊन तिला हात धरून ओढीत आणतो पहा— [जातो.

नंदिकेश्वर—प्रभावळीचा हात धरण्याऐवजीं प्रभावळीनेंच या पशुपतीचा कान धरला !

प्रभावळ—(प्रवेशून) तुम्हांला माणसंसुद्धां ओळखतां येत नाहींत ?

पशुपति—मी माणसें ओळखूं शकतो; पण राणीसरकार—

प्रभावळ—माणूस नव्हेत वाटतं ? त्या काय जनावर आहेत ? त्यांचा हात धरायला धांवतां ?—

पशुपति—प्रभावळ ! राणीसरकारांच्या वर्तीनें तूंच मला क्षमा कर. चूक होणें माणसाचा धर्मच आहे. त्यांतून—

प्रभावळ—तुम्ही तर बोलूनचालून पशूच ! चला, चालते व्हा !—

पशुपति—प्रत्यक्ष नवऱ्याचा अपमान ! तूर्त तुला शिक्षा करायला सवड नाहीं ! उद्यां याच वेळीं मला आठवण कर ! असा खरपूस समाचार घेतों कीं येंव रे येंव ! (स्वगत) आज असा फजितीचा दिवस कुठून उगवला ! नशिवाचे बंडखोर

ग्रह कुठें धडपडले, कीं माझ्याच डोक्याचे सांधे अजीवात निखळून पडले ?
(प्रकट) नंदी ! चल-हो पुढें—

नंदिकेश्वर—तुम्हीच व्हा पुढें. तुमच्यामागे माझे शेंपूट असूंदे.

पशुपति—प्रत्येक वावर्तांत दुर्दैवानेंच आघाडी मारली आहे ! मी होतो पुढें.
[जातात.]

[गंधर्वस्त्रियांना पुढें ढकलीत भानुमती प्रवेश करते.]

भानुमती—चटाचटा पाय उचला ! मागं कां रेंगाळत राहतां ? सटव्या कशा महाराणीसारख्या डुलत-झुलत चालताहेत, पहा ! तुम्ही आतां गंधर्वांच्या महाराण्या नसून माझ्या-या महाराणी भानुमतीच्या दासी आहांत ! विसरलांत वाटतं ? व्हा पुढें, थांवा. पुढं व्हा म्हटलं, कीं चालल्या ठमकाया ठुमकत मुरडत ! माझ्याही पुढं यांची ऐट ! एखाद्याला वाटेल कीं, याच महाराण्या आहेत आणि मी यांची दासी आहे ! तें कांहीं नाहीं; फिरा मागं. माझ्या मागूनच आदवीनं चला ! माझी-या सम्राज्ञीची आज्ञा आहे. असं मागंपुढं पाहून चालायचं नाहीं; सांगून ठेवतें—

एक गंधर्वस्त्री—मागं कां पुढें, कसं चालायचं हें एकदां ठाम समजूं दे.

भानुमती—माझ्याशीं हुजत घालतां ? अजून अंगांतला मुर्दाडपणा गेला नाहीं ! चावकाखालीं झोडपून काढीन; ठाऊक नाहीं ! तुम्ही गंधर्वस्त्रिया फार नटव्या आणि आकसताळ्या ! पण माझ्यापुढं तुमची छानछोकी आणि नटवे-गिरी चालायची नाहीं. सरोवरावर जलविहारासाठीं आलें होतें, तर काय तो तुमचा दिमाख ! मी म्हणे काळतोडी ! पांढरपायी मेल्या ! तोंडें बघा या मस्तवाल म्हर्शांची ! जशा कांहीं मसणवटींतल्या डांकिणी !

प्रभावळ—आणि काय म्हणत होत्या, कीं द्रौपदीची आणि राणीसरकारांची वरोवरी कशी होईल ? ती म्हणे राजहंसिका आणि—

भानुमती—मी कुरेंवाज वगळी अस्सं नाहीं ! (मारते.) आतां तरी कळली का माझी योग्यता ! त्या मेल्या द्रौपदीचीही योग्यता तुम्हांला आतां दिसेल बरं ! दाखवितेंच चमत्कार !

प्रभावळ—राणीसरकार, यांच्याकडूनच द्रौपदीला पकडून आणली पाहिजे ! यांचा आणि तिचा फार जिव्हाळा आहे. परस्पर कांठ्यानं कांटा काढण्यांतच मोठी मौज असते !

भानुमती—खरंच ! चला ! तुम्हीच द्रौपदीला पकडून आणून माझ्यासमोर उभी करा !

दुसरी गंधर्वस्त्री—मस्तक नम्र करून भक्तिभावानं ज्या देवतेची आम्हीं पूजा बांधायची—

भानुमती—त्याच तुमच्या मुसळदेवतेची अशी खेटरपूजा बांधायला मी तुम्हांला बजावीत आहे. लक्षांत ठेवा, तुम्ही माझ्या दासी आहांत ! गुलाम आहांत ! हुकुमान्या तावेदार आहांत !

प्रभावळ—राणीसरकारांच्या मर्जीप्रमाणं वागणं तुम्हांला भाग आहे. मालक नाचवील तसं नोकराला नाचलं पाहिजे. चला, व्हा पुढं ! द्रौपदी तुमची देवता असेल पण आमची वटीकच आहे !

पहिली गंधर्वस्त्री—दुसरें वाटेल तें कठीण काम करायला सांगा; पण हें पापकर्म—

भानुमती—अमुक न् तमुक ! तुम्ही कोण मला सांगणार ! चला—द्रौपदीला पकडून आणा—

द्रौपदी—(प्रवेशून) ही मी तुमच्यापुढं उभी आहे. नसते श्रम कशाला घेतां ! राणीसरकार, मला पकडून नेण्याची तुमची इच्छा असेल तर खुशाल मला पकडून न्या; पण अगोदर माझ्या पतिदेवांना वंधमुक्त करण्याचं आश्वासन द्या.

भानुमती—प्रसंग पडला म्हणून असा कांगावा करून माझ्यापुढं पदर पसरतेस, होय ? तुझा स्वाभिमान, तुझी थोर पुण्याई ! सारीं कुठें उलथून गेलीं ? आतां कां रडतेस ?

द्रौपदी—स्त्रीजातीचा अभिमान कांहींतरी धरा ! कौरवेश्वरांना चार शब्द माझ्यासाठीं सांगून—

भानुमती—मी पांडवांसाठीं रद्दबदली करूं म्हणतेस ? नडलं नाहीं माझं ! तुझे पतिदेव मोठे पराक्रमाचे पुतळे आहेत ना ? मग आतां त्यांच्या सुटकेसाठीं माझे पाय कां धरतेस ! इकडे स्वाभिमानाची पेट्र मिरवायची आणि इकडे हे असे पाय धरून—

द्रौपदी—नाहीं; मी कुणाचेही पाय धरून पतिदेवांच्या प्राणांची भीक मागण्यासाठीं आलें नाहीं—

भानुमती—मग ही अशी रडकी मुद्रा घेऊन कशाला आलीस माझे पाय धरायला ? अवदसा कुठली !

द्रौपदी—भानुमती, तुझ्यापुढं एका गर्विष्ठ सम्राज्ञीपुढं नव्हे तर तुझ्या निसर्ग-कोमल स्त्रीजातीच्या सर्वेश्वरापुढंच मी नम्र होऊन अन्यायाची दाद मागत आहे. समजलीस ? स्त्रीजातीनं परस्परांना सहानुभूतीनं-सदयतेनं नको का ?—
नको-भानुमती, अशी कठोर होऊं नकोस. स्वकीयांची वैरीण होऊं नकोस—

पद २२ वें. [पिलु-त्रिवट.]

दाविसी ना दया । स्वकीयां । कैवि लांछन स्त्री-जातीला
लाविसी वायां ॥ ध्रु०॥ लाभ कोणता वृथा साधितां । वैर-
भावा या ॥ १ ॥ खल जिब्हा करी दंश जिब्हारीं ।
नागिणी-माया ॥ २ ॥

(पाय धरते. भानुमती तिला लाथ मारते.) तूं स्त्री आहेस, पण स्त्रीजातीचं अंतःकरण तुझ्याजवळ नाही. सामान्य स्त्रियांत दिसून येणारे छोटे मोठेही गुण तुझ्या आंगी नाहीत ! मला क्षमा कर. तुला स्त्रीजातीचं अंतःकरण असेल या वेळ्या दुराशेनं इकडे धांवले, पण पुरती पस्तावले ! ऐश्वर्यवंतांना अंतःकरण नसतं !

भानुमती—पुरे कर हें रडगाणं ! पांडवांची मुक्तता तर दूरच राहिली; पण तुझ्याही नशिवाचा बंदिवास आतां चुकत नाही. मी सम्राज्ञी आहे !

द्रौपदी—सम्राज्ञी ! सम्राज्ञीपदाची प्रतिष्ठा उगाच कशाला मिरवितेस ? भानुमती ! अदृष्टाच्या पडद्यापलोकडे :काय काय चमत्कार भरले आहेत हें कुणाला कसं कळणार ? परमेश्वराचं लीलालाघव अतर्कर्य आहे ! निसर्गाचे तडाखे कुणालाही चुकलेले नाहीत ! आज माझ्यावर असा विपरीत प्रसंग आला, पण उद्यां—

भानुमती—उद्यां ? उद्यां काय होणार आहे ? इकडची सृष्टि तिकडे होणार आहे वाटतं ? (हंसते.)

द्रौपदी—हंयूं नकोस ! अशा हंसण्यानं ईश्वरी करणीची हेटाळणी करूं नकोस ! उद्यां माझ्यासारखाच असा दुर्दैवी प्रसंग तुझ्यावर ओढवणार नाही कशावरून ? ज्या कठोर काळानं हें चमत्कारिक चित्र आज साऱ्या जगाला दाखविलं, तोच काळ याच्या उलट चित्र उद्यां दाखविणार नाही कशावरून ? काळाचं क्रान्तिचक्र जितकं अजब तितकंच भयंकर आहे !

भानुमती—मग चल, होतर पुढं !

भानुमती—तुझ्यासारखाच प्रसंग माझ्यावर येण्याला माझे पतिदेव-कौरवेश्वर कांहीं तुझ्या पांडवांसारखे डुवळे नाहीत ! ते त्रैलोक्यालाही भारी आहेत !

द्रौपदी—पण काळाची शक्ति कल्पनातीत प्रचंड आहे !

भानुमती—दासीनो, इच्या झिज्या पकडून इला घेऊन चला. गंधर्व-स्त्रियांनो ! तुम्हीच पकडा तिला. अशा स्वस्थ उभ्या कां ? धरा तिला !

गंधर्वस्त्री—आम्ही तुझ्या गुलामगिरींत खितपत पडलों तेवढं पुरे ! दुसन्यांच्या स्वातंत्र्यावर अन्यायानं हल्ला चढविण्याचं महापाप आणखी आमच्या हातून कशाला घडवितेस वाई !

भानुमती—माझी अवज्ञा ! मी सम्राज्ञी आहे ! माझी हुकमत सर्वांवर सारखीच गाजली पाहिजे ! तुम्हांच पकडलं पाहिजे द्रौपदीला ! (द्रौपदीचे केंस धळून दासी तिला नेऊं लागतात.)

द्रौपदी—अरेरावीचा अति प्रसंग आणूं नकोस. भानुमती, सोड मला. मी मुकाटयानं येते—

भानुमती—मग चल, हो तर पुढं !

द्रौपदी—सख्या श्रीकृष्णा ! द्रौपदीची ही विटंबना तुझ्यानं बघवते का !

पद २३ वें. [राग-जिल्हा-मांड; ताल-केरवा]

लागला गळां हा पाश पहा घननीळा !। मिटुं नको दयेचा डोळा । भडकल्या समोतीं घोर आपदा-ज्वाळा । प्रळयाची आली वेळा ॥ ध्रु० ॥ जिंकिलें तुवां कळिकाळा । खल-ताप निवारिखि सगळा । हें ब्रीद तुझें शणि धांव भक्त-बेल्हाळा !। किति आळवूं दीन-दयाळा !

[घेऊन जातात]

प्रवेश चवथा

[स्थळ—भव्य शानियाना. कर्ण, शकुनि, विदुर बसले आहेत.

दरबारी लोक उभे आहेत. नर्तकांचें नृत्य-गायन.]

दुर्योधन—(प्रवेशून) चालूं देत !—असेच नाच रंग निरंतर चालूं देत ! आनंद-विलासांत बिलकूल खंड पडतां उपयोगी नाही ! विजयाचा आनंद-महोत्सव हाच वीरांचा खरा वसंतोत्सव !

शकुनि—वसंतोत्सवाला विजयानंदाच्या महापर्वणीचा शुभशकुन लाभल्यामुळे दुधांत साखर पडली आहे !

कर्ण—बोला ! सार्वभौम सुयोधनमहाराजांचा मुक्तकंठाने जयजयकार बोला.

[दरवारी लोक जयजयकार करतात.]

दुर्योधन—कोण आहे रे तिकडे ! त्या राजद्रोही पांडवांना इकडे घेऊन या.

विदुर—दुर्योधना, ही अत्याचारी अधम वृत्ति अधःपाताला-कौरवांच्या कुलक्षयाला कारण होईल ! पांडव तुमचे बंधु आहेत. त्यांच्याविषयींचा आपुलकीचा जिव्हाळा अंतःकरणांत जागवा ! त्यांना बंधुत्वाच्या प्रेमळ नात्यानेच वागवा ! त्यांत तुमचे, सान्या राष्ट्रांचे हित आहे ! भाऊवंदकीची आग अवृची, वंशाची-सान्या राष्ट्राची राखरांगोळी करायला कारणीभूत होत असते ! भाऊवंदकीचे खूळ म्हणजे सर्व नाशाचे मूळ !

दुर्योधन—कोण आहे रे तिकडे ! त्या राजद्रोही पांडवांना इकडे घेऊन या ! विदुरमहाराज ! कां ? अशी दृष्टि चळली कां ? पहा-हे तुमचे पराक्रमी पांडव-पंच पंचानन कसे कुठ्यासारखे पायांशीं लोट्यांगण घालून लागले आहेत ! पहा, हे माजलेले मगहर रानटी रेडे—(बंदिवान् पांडवांना शिपाई आणतात.) विदुर-महाराज, पहा ! असें तोंड फिरवू नका ! पांडवांचा पराक्रम आज कोणत्या कंगाल स्थितींत माझ्या सार्वभौम सत्तेपुढे दीनवाणा उभा आहे, पहा !

भीम—अरे ! थूः थूः तुमच्या पराक्रमावर ! निःशस्त्र स्थितींत आम्हांला अचानक छाप घालून पकडले ! हाच का तुमचा पराक्रम ! केवळ कपटनीतीनें असें आम्हांला निःशस्त्र केले ! हाच का तुमचा पुरुषार्थ ! भेकड पंडांनो ! वीरकुळाला काळोखी माखलीत ! असेल हिंमत तर आमचीं शस्त्रे आमच्या हातीं द्या आणि वीरासारखे छातीठोकपणे लढायला उभे रहा.

कर्ण—तुमच्यासारखीं चिलटे चिरडून टाकायला शस्त्रास्त्रांना शीण देण्याची काय जरूर ! तुमच्या पराक्रमाची पारख सर्व जगाला झाली आहे.

भीम—पांडवांचा पराक्रम त्रिखंडविश्रुतच आहे. पण तुम्हांला तुमच्या पराक्रमाची घमेंड असेल तर दे—माझी गदा माझ्या हातीं दे आणि मग पाहा-डोक्याची एक उघडझांप होण्याआधींच तुमचा हा भव्य शामियाना तुमच्यासकट पानाळाचा ठाव घेईल ! तुमचा हा वैभवाचा बाजार रसातळाला जाईल !

दुर्योधन—वा रे वल्गना ! संपत्तीबरोबरच स्वातंत्र्यसुद्धां जाणूनवुजून जुगारांत घालविलें ! ज्यांनीं आपल्या स्वातंत्र्याची-स्वाभिमानाची आहुति आपल्या हातांनीं घूत-यज्ञांत टाकली, त्या वनवासी पांडवांना पौरुषाचा दिमाख दाखविण्याचा आतां काय अधिकार आहे ? वैभवाला मुकल्यावर नुसत्या पराक्रमाची किंमत जगाच्या बाजारांत होत नसते !

अर्जुन—पांडव राज्यवैभवाला मुकले, सिंहासनाला आंचवले तरी त्यांनीं स्वाभिमानाला सूठमाती दिलेली नाही. सत्त्वाला पायाखालीं तुडवून सत्यनिष्ठेला झुगारून दिलेलें नाही !

धर्म—या आपत्तीच्या आर्गांत आमच्या सत्यनिष्ठेचें सुवर्ण तावून सुलखाखून निघत आहे.

विदुर—स्वाभिमानी वीर पुरुषांच्या सात्विक सामर्थ्यापुढें दुरभिमानी दुष्टांचा पाशवी पराक्रम शेवटीं हतबलच होत असतो ! दुर्योधना, तुला तुझ्या घराण्याच्या प्रतिष्ठेची-स्वतःच्या इभ्रतीची कांहीं चाड असेल तर पांडवांना तावडनोक बंधमुक्त कर. स्वजनद्रोहाचें महत्पाप दुर्भतीचें साधन करीत असतें !

दुर्योधन—पांडव बंधमुक्त होतील-पण ते एकाच अटीवर ! माझी सर्वभौम सत्ता मान्य करून पांडवांनीं आपलें स्वातंत्र्य माझ्या हुकमतीला विकले पाहिजे !

द्रौपदी—(प्रवेशून) नाही-शक्य नाही ! कालत्रयीही शक्य नाही ! पांडव आपलें स्वातंत्र्य कौरवांच्या जुलुमी, अन्यायी राजसत्तेला प्राणांतीही विकणार नाहीत—आपल्या स्वाभिमानाच्या उज्ज्वल ब्रीदाला कल्पांतीही मुकणार नाहीत !

दुर्योधन—कोण ? द्रौपदी ! सर्वस्वाचा शेवट व्हावयाची वेळ आली तरी खोऱ्या अभिमानाची सुरी काळजांत खुपसून घेण्याचा माथेफिरूपणा पुरे नाही का झाला ? द्रौपदी, पांडवांबरोबर तुझेंसुद्धां स्वातंत्र्य आम्हीं कौरवांनीं हिरावून घेतलें आहे. पांडव दास आहेत-तूं आमची बटीक आहेस ! भर दरवारांत प्रवेशून एका क्षुद्र बटकीनें आपल्या स्वाभिमानाच्या बढाया या कौरवेश्वराच्यापुढें माराव्यात हा राजसभेचा अपमान आहे ! राजसत्तेची-कौरवांच्या इभ्रतीची ही पायमल्ली होत आहे !

विदुर—इभ्रत ! कौरवांच्या इभ्रतीचे-केव्हांच कोळसे झाले आहेत ! घूतसर्नेत या द्रौपदीला लाजिरवाण्या स्थितींत खेंचून आणून तिच्या वस्त्राला हात घालतांना,

तुमच्या भ्रष्ट बुद्धीला इश्रतीची खंत शिवली नाही ! त्या वेळीं तुमची पाशवी वृत्ति नाणुसकीचा वध करायला कचरली नाही आणि आतां हें इश्रतीचें स्तोम माजवितांना तुमच्या चांडाळ मनाला लज्जा कशी वाटत नाही ! म्हणे इश्रत ! गर्वाचे गुलाम झालेल्या मूर्ख लोकांना सत्तेच्या मादक धुंदीमुळें स्वतःच्या इश्रतीचा नसता वडेजाव निरविण्याची संवयच असते ! दुर्योधना, पांडव स्वतंत्र आहेत ! पांडवांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा तुला मुळांच हक्क नाही. स्वतंत्र वीरात्म्यांच्या स्वातंत्र्यावर गदा घालायला कुणालाही अधिकार नसतो. स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं सत्यनिष्ठेला जागृन पांडवांनीं हा बारा वर्षांचा वनवास पत्करला आहे.

दुर्योधन—पांडवांच्या स्वातंत्र्यावर जळते निखारे ठेवण्याचा हक्क, माझा नसला तरी माझ्या सार्वभौम सत्तेचा आहे. पांडव कौरवांचे दास आहेत ही गोष्ट द्यूतसभेनेच जगाला सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट करून दाखविली आहे. माझ्या सत्तेपुढें पांडवांच्या सत्त्वानें वांकलेंच पाहिजे. त्यांचें स्वातंत्र्याचें तेज दास्याच्या दडपणाखालीं झांकलेंच पाहिजे !

विदुर—पांडव दास नाहीत, पांडव स्वतंत्र आहेत ! धृतराष्ट्राबरोबरच साऱ्या गुरुजनांनीं द्यूतसभेंत दिलेल्या न्यायाच्या निर्णयाला या दुष्ट दुरभिमानानें दुर्योधना, तूं खोटेपणाचें लांछन लावीत आहेस.

दुर्योधन—बाबा आंधळे आहेत, तशीच त्यांची न्यायबुद्धिही आंधळी आहे ! सत्तेच्या तेजस्वी तरवारीनें सत्याचा सत्यानाश—न्यायाचा नायनाट करतां येतो. माझा सत्ता पांडवांनीं मान्य केलीच पाहिजे.

भाम—परमेश्वराखेरीज कुणाचीही सत्ता पांडव कबूल करणार नाहीत; कुणाचेही दास्य मान्य करणार नाहीत ! स्वातंत्र्याची दैवी देणगी परमेश्वराकडूनच मनुष्यमात्राला मिळालेली असते ! पांडवांचें स्वातंत्र्य जन्मसिद्ध आहे. स्वातंत्र्य हाच पांडवांचा आत्मा !

दुर्योधन—हातापायांत शृंखला पडल्या तरी, तोंडानें स्वातंत्र्याचीं स्तोत्रें गणारां गविष्ट जिब्या, जागच्याजागीं छिन्नविच्छिन्न केली जाईल ! तुमचें स्वातंत्र्य आणि तुमचे प्राण दोन्ही आज माझ्या हातीं आहेत. तुमच्या नशिवाचीं सूत्रें आमच्या हातीं आहेत ! पांडवांनीं या कौरवेश्वराच्या गुलामगिरांत रावलेच पाहिजे. द्रौपदी, तूं तर बोळून चालून बटीक ! तुला भांडीं घांसायला लावूं किंवा मर्जाला चाटल्यास रंगमहालाची राणी म्हणून मांडीवर बसवूं—

भीम—(क्रोधानें खवळून) काय ! द्रौपदी तुझ्या रंगमहालची राणी ! इथेंच तुमचा रंगमहाल उभारतो—कौरवांच्या रक्तानें हा शामियाना रंगवून टाकतो—नुसत्या दातांनीं तुमचीं नरडीं कडाड फोडून—(आवेशानें अंगावर धांवून जातो)

दुर्योधन—धरा ! या खवळलेल्या लांडग्याला नीट आवरून धरा—

भीम—या, सारे अंगावर धांवून या. हा भीम रास्त्रास्त्रांशिवायच तुम्हां सर्वांचे मुडदे एका वज्रमुष्टीनें पाडील ! (शंखला तोडतो.) भीमाच्या शक्तीचा अवरोध करायला प्रत्यक्ष कृतान्त काळमुद्धां समर्थ नाहीं ! दुर्योधना, जातीचा वीर असशील तर ये-लढायला तयार हो. तुम्हां सर्वांचा काळ तुमच्या छाताडावर थयथय नाचायला येथें दंड थोपटून तयार आहे. या भीमाच्या वज्रदेहावर डोकीं फोडून आपला कपाळमोक्ष करून घ्या. तुमच्या वरोवरच तुमच्या राजसनेचाही शेवट होऊं दे.

धर्म—भीमा ! थांब, शांत हो-शांत हो. या वेळीं क्रोधाला बळी पडणें म्हणजे दुर्योधनाच्या अपराधाबद्दल-स्वतःच शासन भोगण्यासारखें आहे. क्रोध आवरता घे ! वज्रदेही वीराची अलौकिक शक्ति अशा क्षुद्र कार्यांत खत्री घालण्यासाठीं नसते ! स्वजनांचा संहार हें पुण्यकार्य नव्हे-विश्वकार्य नव्हे-उलट पापकर्म आहे. अशा क्रोधानें भलताच अनर्थ ओढवून—

दूत—(प्रवेशून) अनर्थ-अनर्थ ! महाराज, भयंकर अनर्थ ! गंधर्वाधिपति चित्रसेन युद्धाच्या कडेकोट तयारीनें द्वैतवनावर चाल करून येत आहे—!

दुर्योधन—काय ! चित्रसेनानें युद्धाची तयारी केली ?

शकुनि—पांडवांच्याच कारस्थानाला तोंड फुटलें म्हणायचें ! दुर्योधना, पांडवांच्या संरक्षणासाठींच हा चित्रसेनाचा कपट-व्यूह आहे !

दुर्योधन—पांडवांनींच हा परका शत्रु घरांत ओढून आणला आहे.

[पडद्यांत—उध्वस्त करा-हा शामियाना उध्वस्त करा.]

दुर्योधन—कोण ! चित्रसेन गंधर्व !

चित्रसेन—(प्रवेशून) होय; तोच मी !

[चित्रसेनाचे लोक शामियाना उध्वस्त करतात.]

[पडदा.]

प्रवेश पांचवा

[पशुपति प्रवेश करतो.]

पशुपति—उलटलें ! दैवाचें चक्र पुरतें उलटलें ! हा चित्रसेन गंधर्व नव्हे तर कौरवांचे मूर्तिमंत पापच उभें राहिलें म्हणावयाचें ! काय यक्षिणीची कांडी—छे—चित्रसेन गंधर्वाचीच कांडी फिरली हो ! पांडव बंधमुक्त झाले—ऋषिब्राह्मण सारे बंधमुक्त झाले—आणि सारे अनिष्ट योग आमच्या राशीला आले आहेत ! ती धरपकडीची धुमश्चक्रा पाहून माझी तर चक्री गुंग होऊन गेली बुवा ! लढाईची धामधूम पाहिली आणि जीव घेऊन इकडे धूम ठोकली !—हो, कसा झालों तरी पुरुष आहे ! (ऐकून) अरे, पण हीं रणवायें वाजूं लागलीं ! युद्धाला तोंड लागलेलें दिसतें ! पण हा कोण ? तोंड काळें करून इकडे येत आहे ? कोण नंदिकेश्वर ? (नंदी येतो.) अरे, असा घाबरलास कां ? काय, झालें काय ?

नंदिकेश्वर—आतां व्हायचें उरलें आहे काय ? ती पहा, कशी रणधुमाळी माजली आहे ! उभय पक्षांच्या वीरांच्या नजरा फिरून गेल्या आहेत ! छे: छे: ! आतां आपली कांहीं धडगत दिसत नाही. सर्वांच्या अंगांत रणमद संचारला !

पशुपति—तुझ्या अंगांत रणमद नव्हेच, पण आग्या वेताळ मात्र संचारलेला दिसतो ! असे हे डोळे ताणून तांडव नृत्य रे काय आरंभलें आहेस, अंगांत वारें शिरल्यासारखे ! अरे, पुरुषासारखा पुरुष आणि लढाईतून पळून आलास ? विकार असो तुझ्या पुरुषाच्या जन्माला !

नंदिकेश्वर—मी लढाईतून पळून आलों नाही, तर धिम्मेपणानें—यशस्वी रीतीनें लढाईतून माघार खाल्ली आहे ! यशस्वी पीछेहाट घेणारा मी मुत्सद्दी वीर आहे. पण अहो पुरुष ! तुम्ही कां इकडे हवा खात फिरताहांत ? लढाईतून पळून आलांत ?

पशुपति—मुळांच नाही ! लढाई सुरू होण्याच्या आधींच मी या बाजूला दडी देऊन बसलों आहे. हा वीर लढाईतून पळून आला असें कुणालाही शपथेवर खांगतां येणार नाही ! (पाहून) पण ते पहा—आमच्या पक्षाचे जखमी झालेले वीर पाट फुटेल तिकडे जीव घेऊन पळत सुटले आहेत ! हाय ! हाय ! चित्रसेनाची सरशी हेणार—कौरवांना हार खावी लागणार ! चित्रसेनानें लढाई जिंकली—!

नंदिकेश्वर—तरी तुम्हां आम्हांला काय त्याचें ? दुर्योधनमहाराजांच्या ऐवजां चित्रसेन आमच्या देशावर राज्य करूं लागला-तर आपणाला त्याचें काय होय ? आपण ओझ्याचीं गाढवें ! नशिवाची नौकरी थोडीच चुकणार आहे ! एकाच्या ठिकाणीं दुसरा कुंभार ! इथें काय !

पशुपति—गंधर्व झाले तरी थोडेच तुला मला राज्यावर बसविणार आहेत ? पण काय रे ! या लोकांना आपल्या वायका सांभाळतां येत नाहींत आणि हे राज्य कसें सांभाळणार ?

नंदिकेश्वर—त्यांच्या वायकांची काळजी करू नका ! आतां तुमची वायको तुम्हीं सांभाळा-ते पाहा-चित्रसेनाचे लोकच इकडे येत आहेत. आतां ते आपल्यावर भरपूर सूड उगाविणार—

पशुपति—घाबहं नकोस-धीर धर-जरा वीरश्रीचें उसनें अवसान आण ! अवसानांतच शत्रूला सर्द करून टाकला पाहिजे ! ते पहा, चौघेजण आले आहेत. तूं दोघांचा समाचार घे आणि मी दोघांचा समाचार घेतों. अशी सारखी वांटणी होऊं दे ! माझ्या अंगांत रणदेवता संचारली ! आतां हा वीर ऐकत नाहीं ! (हातवारे करतो.)

नंदिकेश्वर—अहो ! पण तरवार कुठें आहे तुमच्याजवळ ? उगीचच वीराचें अवसान !

पशुपति—खरेंच, तरवार नाहीं माझ्या हातांत ! नसूंदे ! तुझ्या तरवारीचें म्यान तेवढें दे इकडे, दाखवितों चमत्कार ! नुसत्या म्यानानेंच हा वीर शत्रूला ठार करील ! (स्वगत) मीच ठार झालों आहे !

नंदिकेश्वर—हें ध्या म्यान ! (चार सशस्त्र सैनिक येतात. पकडा-मारा असें ओरडतात.) या-या. व्हा, तयार ! (नंदी आवेशानें लढतो. एक एक सैनिक मूर्च्छित होतो. पशुपति घाबरून वाजूला दडतो. मूर्च्छित पडलेल्या दोन सैनिकांना आपल्या वाजूला ओढतो. नंदी लढतच असतो.) झाले ! चारही वीर ठार झाले ! पण हें काय ! पशुपति ! तुमच्या वांटणीचे दोघे वीर तर तुम्हीं केव्हांच लंजे केलेले दिसतात !

पशुपति—(हंसत) भग यांत नवल काय वाटलें तुला ! हा पशुपति असाच पराक्रमी आहे ! एका थपडीसरशां दोघांना एकदम लोळविलें ! अरे, कसा झालों

तरी पुरुष आहे ! नुसत्या म्यानानें हा पराक्रम गाजविला ! तरवार असती तर काय शौर्य गाजविलें असतें ! नुसती कल्पनाव कर झालें ! (पडद्यांत—चल, हो पुढें—चांडाळणी ! हो पुढें.) अरेच्या ! वायका आल्या ! नंदिकेश्वर, वायका आल्या ! कौरवस्त्रियांना पकडून आणलें या गंधर्वस्त्रियांनीं ! (पाहून) अरेरे ! घात झाला ! माझ्या लाडक्या प्रभावळीला पकडलें या अप्सरांनीं ! नंदिकेश्वर ! हो तयार—चालीव तरवार !

नंदिकेश्वर—काय ? वायकांशीं लढणार ?

पशुपति—हो-हो ! कसा झालों तरी पुरुष आहे ! वायकांशीं लढायला भित्तों कीं काय ?

अप्सरा—(प्रवेशून)चल हो पुढें ! कौरवस्त्रियांच्या तुम्ही बटकीसुद्धां अगर्दी शेफारलेल्या ! आम्ही तुम्हांला कस्पटासमान वाटलों होतो नाहीं ! आम्हांला छळलंत आतां भोगा फळ ! काय ग ए प्रभावळ, दांतखिळी कां बसली ? बोल ना !

पशुपति—माझी प्रभावळ मोठी मर्यादशोल वायको आहे ! नवऱ्यादेखत ती काय बोलणार ? मुकाच्यानें तिला सोडा, नाहींतर माझ्याशीं लढायला तयार व्हा ! या वीराशीं सामना द्या !

[मूर्च्छित पडलेले सैनिक उठून नंदीला व पशुपतीला पकडतात.]

पहिला सैनिक—तूं वीर ! वायकांपुढें बहाद्री मिरवणारा तूं वीर !

पशुपति—अरे बाप रे ! हे जिवंत कसे झाले ? कीं त्या मेलेल्या सैनिकांचीं पिशाचें मानगुटाली बसलीं ! अरे बाबांनो ! तुम्ही जीव जाऊन मेलां होतां ना ?

दुसरा सैनिक—मेलों नव्हतों—मूर्च्छित पडलों होतो !

अप्सरा—या दोघांना पकडून न्या. आणि नंतर आमच्या स्वाधीन करा—

पशुपति—नका हो-मला पकडूं नका ! माझ्या या अर्धांगीला पकडलेत तेव्हां मलाही निम्में पकडल्यासारखें झालें ! आतां या नंदिकेश्वराला पकडा. कारण न्याच्यावरही माझा सारा जीव नसला तरी अर्धा जीव आहे ! प्रभावळ आणि नंदी, दोघेही अर्धवटच आहेत ! त्या दोघांला पकडलेत, कीं मलाच संपूर्ण पकडल्याचें श्रेय तुम्हांला खात्रीनें लाभेल ! हे अप्सरे ! हा वीर तुला अनन्यभावानें शरण आहे. (नमस्कार घालतो.) मला पकडूं नका, मी कुठें पळून जाणार नाहीं. पाहिजे तर ही माझी वायको ओलीस ठेवून ध्या !

पहिला सैनिक—वा रे नवरा ! वा रे पुरुष ! वायकोला घेऊन जा पण मला नेऊं नका म्हणतो !

पशुपति—अहो, कसा झालों तरी पुरुष आहे ! ही एक वायको गेली तर लगेच दुसरी कडून संसाराचा गाडा पुढे चालवीन ! पण मीच गेलों तर माझा वंश बुडेल ! निर्वेश होईल हो ! (रडू लागतो.)

नंदिकेश्वर—पशुपति, रडतां काय असे ? लढायचें अवसान सोडून रडायला लागलांत !

पशुपति—(रडत) अरे मूर्खा, हें रडणें नव्हे ! हें एक तऱ्हेचें मुत्सद्दीपणानें शत्रूशीं लढणेंच आहे ! पण, हाय हाय रे ! माझी वायको ! हे घेऊन चालले ! प्रभावळी, जिवाला नीट सांभाळून रहा बरे ! मी पकडला गेलों आहे. नाइलाज आहे ! नाहींतर तुझी सुटका केली असती—

सैनिक—चला, जास्त वटवट बंद करा. [घेऊन जातात.

अप्सरा—चल ग अवदसे—हो पुढं ! तुमची ती नटवी सम्राज्ञी—कुठं गेली पळून या गडबडीत ! तिचाही नक्षा उतरविला पाहिजे ! [मारीत घेऊन जाते.

[पडदा उघडतो. दुर्योधनाचे लोक चित्रसेनाच्या लोकांशीं लढतात.

शेवटीं पराभूत होऊन पळून जातात. दुर्योधन, कर्ण, शकुनि
वगैरे प्रवेशतात.]

दुर्योधन—कर्णा ! आज तूं या कौरवेश्वराची वाजू आतांपर्यंत तर खूप शर्तानें निभावून नेलीस !

शकुनि—उगीच नाही या अंगराजाला आम्ही आमचा प्राण समजत ! कौरवांचा हा परमेश्वर संकटाच्या वेळीं नवसाला पावल्याखेरीज कसा राहील ! चित्रसेनसुद्धां कर्णाचा पराक्रम पाहून पळ काढण्याच्या वेतांत आला.

कर्ण—ऐन वेळीं कुठें दृष्टीपुढून पळून गेला म्हणूनच जिवंत सुटला. अरे, पण हें काय ! आमचेच सैनिक सैरावैरा पळत सुटले आहेत ! तें पहा—दुर्योधना ! तें पहा, चित्रसेनानें मायावी युद्ध आरंभलें ! आकाशांतून बाणांची वृष्टि ! अदृश्य झाला इतक्यांत ! हा इथें—तो तिथें—छे—नुसता भ्रम ! शर—संधान तरी करावें कसे आणि कुठें ? अखेर अपयशच नशीवीं दिसतें ! पण धीर सोडून भागणार नाही ! चला—

चित्रसेन—(प्रवेशून) आतां कुठें चलणार ! कौरवसेना बारावाटा पळत सुटली. आतां यशाची आशा कुठली ! सैनिक हो ! चला, पकडा यांना—(झटापट होते. सैनिक पकडतात.) पलीकडच्या झाडांना यांना नीट बंदोबस्तानें बांधून ठेवा. चला, बांधा यांच्या मुसक्या ! (सैनिक सर्वांना झाडांना जखडतात.) दुर्योधना ! बंधमुक्त केलेले पांडव तुझी ही रडकी मुद्रा पाहायला या वेळीं इथें पाहिजे होते. आपल्या बंधूंचा पराक्रम पाहून त्यांना धन्यता वाटली असती नाहीं ?

दुर्योधन—अरेरे ! वैन्याघरसुद्धां येऊं नये तोच प्रसंग अखेर या कौरवेश्वराच्या दुर्दैवां आला !

चित्रसेन—तुम्हाला तुमच्या शौर्याचा-सत्ता-वैभावाचा अहंकार होता ना ? आतां तरी पटला कां तुम्हाला तुमच्या दरिद्री दुर्बलतेचा साक्षात्कार !

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

[भानुमती प्रवेश करते.]

भानुमती—सारं द्वैतवन पायाखालीं पालथं घातलं; पण स्वारीचा ठावठिकाणा कुठंच कसा लागत नाही ! दाही दिशा कशा शून्य झाल्या आहेत ! सुयोधन महाराज, या तुमच्या लाडक्या भानुमतीचा शोकाचा टाहो तुम्हांला नाही का हो ऐकू येत ? बोला हो ! नाथ, बोला ! पतिदेवा ! तुम्हीं या माझ्या कविलवाण्या प्रार्थनेकडे अर्शा निष्ठुरपणानं पाठ फिरविलीत, तर दुसरा कोणता परमेश्वर या संकट-समुद्रांत मला दयेचा उदार हात देईल ? कोणता परमेश्वर हांकेला धांव घेईल ?

विदुर—(प्रवेशून) भानुमती !

भानुमती—कोण ! विदुरमामंजी ! मामंजी ! अगदीं देवासारखे धांवलांत हो ! सांगा ! स्वारीचा कांहीं क्षेमसमाचार सांगा ! स्वारीचं कुशल आहे ना ? लढाई संपली ना ?

विदुर—लढाई संपली—पण—

भानुमती—पण-पण काय ? लौकर बोला ! माझ्या अदृष्टांतलीं दुर्दैवाचीं दुष्ट लिखितं मला कळू देत !

विदुर—पण कौरवेश्वराचा पुरता पराभव झाला—

भानुमती—काय ? कौरवेश्वरांचा पराभव झाला ? गंधर्वांचा जय झाला ? पराभव झाला; पण स्वारीच्या जिवाला कांहीं अपाय ? बोला ! माझे प्राण अगदीं कंठाशीं आले आहेत. बरं वाईट काय असेल तें ऐकण्यासाठीं जीव घट्ट करून मी उभी आहे. सांगा, स्वारी कुठं आहे ? शकुनीमामंजी, कर्णभावोजी कुठं आहेत ?

विदुर—या सर्वांसकट सुयोधनाला चित्रसेनानें बंदिवान् करून झाडाशीं बांधून ठेवलें आहे—

भानुमती—हाय रे दुर्दैवा ! काय ! काय ऐकतें मी हें !

विदुर—धीर धर ! मुली, धीर धर ! शोक म्हणजे संकटांचा संहार करणारें

शस्त्र नव्हे ! रडून काय होणार ? अश्रूचा समुद्र निर्माण केला तरी त्यांतून संकट-काळीं तरून कसे जातां येणार ?

भानुमती—पण मामंजी ! असं कसं हो झालं ?

विदुर—योग्य तेंच झालं. भारतेश्वर सुयोधनाचीं कर्मे आज अशीं फळालां आलीं !

भानुमती—मामंजी ! नका हो, नका असं बोलूं ! या शब्दांनीं माझ्या-जिवानें तुकडे तुकडे उडत आहेत ! मी कुणाला शरण जाऊं ? मी कुणाचा आश्रय करूं ? कुणाचे पाय धरूं ? मामंजी, या तुमच्या भावावलेल्या भावड्या मुलीला अभयाच्या आशेचा किरण दाखवा हो !—(पाय धरते.)

विदुर—ऊठ, माझे पाय धरून काय होणार ?

भानुमती—मग कुणाच्या पायाला मिठी मारून मी माझ्या सौभाग्य-दानाची भीक मागूं ? या अभागिणीवर दया करून कोण तिला चुडेदान देईल ? बोला ! विश्वांतली कोणती शक्ति या वेळीं मला सद्यतेनं सांवरून धरील ? खवळलेल्या संकट-समुद्राच्या पार करील ?

विदुर—दुसरी कोणती शक्ति ? द्रौपदी !—तीच दयेची देवता ! भानुमती ! जा, द्रौपदीचे पाय धरून तिच्याजवळ सौभाग्यदानाची भिक्षा माग ! कां ? अशी चपापलीस कां ?

भानुमती—मामंजी, मामंजी ! द्रौपदीला हें काळं तोंड दाखवूं तरी कसं ? कोणत्या शब्दांनीं तिची प्रार्थना करूं ? ती देवता या चांडाळणीच्या सांवलीचा-सुद्धां स्पर्श अमंगळ मानील !

विदुर—वेडे ! हा भ्रम सोडून दे. द्रौपदीची योग्यता देवतांहूनही थोर आहे.

भानुमती—भानुमती, चांडाळणी, काय हा विचित्र प्रसंग तुझ्या नाशिबीं आला !

विदुर—संसारांत असे प्रसंग यायचेच. ज्याला एकदां पायानें झिडकारलें त्याचेच पाय धरण्याचा प्रसंग येतो ! या वेळीं स्वाभिमानाला वळी न पडतां निःशंकपणें द्रौपदीला शरण जा !

भानुमती—स्वाभिमान ! माझा स्वाभिमान मेला—ठार झाला ! पण स्वाभिमानी पांडव तरी या आपल्या हाडवैऱ्याच्या पत्नीला—या भानुमतीला आसरा देतील का !

Handwritten scribbles and marks in the top left corner of the page.

भानुमती—विपत्तींच्या वावटळींत सांपडलेली एक अबला—

विदुर—मुली, हा तुझा बुद्धिभेद होत आहे. पांडव सद्धर्माचे, स्वातंत्र्याचे. सत्याचे पुरस्कर्ते आहेत ! पंचमहाभूतांच्या पांच शक्ति पांडवांच्या रूपाने पृथ्वी-तलावर अवतरल्या आहेत ! त्या पांचही शक्तींवर प्रभुत्व गाजवून त्यांना कल्याण देवणारी द्रौपदी ही विश्वाची साक्षात् आदिशक्ति आहे ! पांडवांची प्रोत्साहन-शक्ति ! पांडवांच्या शौर्याची प्रत्यक्ष स्फूर्ति ! पांडवांच्या कर्तव्य-तत्परतेची मंगल ज्योति ! अशी द्रौपदी देवी कौरवांच्या मुक्ततेला-स्वजनांच्या संरक्षणाला-पांडवांना उद्युक्त केल्याखेरीज कशी राहिल ! (पाहून) ती पहा, द्रौपदीदेवीच इकडे येत आहे. जा, पश्चात्तापाच्या अश्रूंचा अभिषेक तिच्या पवित्र चरणांवर करून तिची क्षमा माग ! जा ! [जातो.

द्रौपदी—(प्रवेशून) चित्रसेन गंधर्वाधिपतीनं म्हणे पुयोधनमहाराजांना वांधून नेलं ! हें ऐकल्यापासून मनाला कांहींच सुचेनासं झालं आहे ! कौरवांची पापकर्मेच त्यांना बाधलीं आणि दुर्दैवानं वेळ साधली ! पण पांडवांनी तरी या वेळां आपल्या कर्तव्याला जागायला नको का ?

पद २४ वें. [राग-बागेश्री; ताल-त्रिवट.]

अदय-हृदय का झाले ? । निजधर्मा पांडवही विसरले ?

॥ ध्रु० ॥ कलंक निःशंक यशासि जाणा । नाही स्वजन-संकट जरि हरिले ॥ १ ॥ आप्त-वैर-रण दारुण-घाता । पर-जन-लाभा कारण गमले ॥ २ ॥

कौरवस्त्रियांच्या किंकाऱ्या कानांवर येत आहेतसा भास होतो आहे ! विचान्या भानुमतीसाहेब—!

भानुमती—द्रौपदी—द्रौपदी—!

द्रौपदी—कोण ? महाराणीसरकार ! भानुमती—!

भानुमती—नाहीं. ही भानुमती महाराणी म्हणून आज तुझ्यापुढं उभी राहिलेली नाही; तर विपत्तीच्या वावटळांत सांपडलेली एक अनाथ अबला म्हणून तुझ्यापुढं उभी आहे. द्रौपदी ! दया कर, क्षमा कर ! मला अभय-दान दे ! (पाय धरते.)

द्रौपदी—उठा जाऊबाई ! वडील माणसांनीं असे लहानांचे पाय धरणं शोभत नाही ! उठा. सोडा माझे पाय !

भानुमती—माझ्या सौभाग्यदेवाची मुक्तता करण्याचं आश्वासन मिळाल्या-
खेरीज हे पाय मी सोडणार नाहीं.

द्रौपदी—उठा, सुयोधनमहाराजांच्या मुक्ततेवद्दल हे घ्या, मी तुम्हांला
अभिवचन देते !

भानुमती—द्रौपदी, तूं आपल्या अलौकिक औदार्यांत आज मला लाजवलंस !
मीं तुला रडवलं, दैवानं आज मला रडवलं !

द्रौपदी—जाऊवाई ! झाल्यागेल्या गोष्टींचा खेद आतां कशाला ! वाहिली
ती गंगा आणि राहिलं तें तीर्थ ! पण जाऊवाई, पश्चात्तापाचे अश्रू ढाळून चालू
संकटाच्या दुःखाची तीव्रता कमी होईल का ? अधिक वाढेल मात्र ! शोक आंवर—

भानुमती—शोक आंवरुं ? शोक कसा ग आंवरुं ? द्रौपदी ! महाराणीचा
पोकळ डौल मिरविणारी, आपल्या आचाराविचारांत क्रूर कैदासिणीचा कित्ता गिर-
विणारी ती कालची विलासी भानुमती मेली ! आणि आज ही दीन, दरिद्री, रडकी
भानुमती जन्माला आली ! रडूं नको, तर काय करूं ? वैभवाचं स्वप्न ओसरलं !
सुखाचं साम्राज्य सरलं ! बोल, रडूं नको तर काय करूं ?

पद २५ वें. [राग—कालंगडा; ताल—दीपचंदी.]

देवते ! दाहि विकल मन सदाहि हा अनुताप ॥ ध्रु०॥
देई सौभाग्य-दान । अदयता वरी कदा न । सांग किती
ग करूं विलाप ! ॥ १ ॥

स्त्रीहृदय म्हणजे काय, याची यथार्थ कल्पना आज तूं मला प्रथम आणून
दिलीस ! आजवरच्या माझ्या अपराधांवर क्षमेची शाल पांघरूण घालून, द्रौपदी,
या निराधार अवलेला तुझ्या पायांजवळ ठाव दे !

द्रौपदी—माझा सखा श्रीकृष्ण पक्षपाती नाहीं ! तो माझ्या प्रामाणिक प्रयत्नांत
मला खात्रीनं यश देईल.

पद २६ वें. [राग—जीवनपुरी; ताल—त्रिवट.]

यदुनंदन जन-मन-नंदन हा भंग करी भव-बंधन । वरी
करुणा-छंद-गुणा जाणा ॥ ध्रु०॥ सखा पाठिराखा जगजेठी ।
धांव घेई झणि तारी संकटीं । सुख-कंद अहा ! खल-कंदन
हा वाणा ! ॥ १ ॥

पण चला, आधीं आश्रमांत चला ! तुमचं आदरातिथ्य आतां तरी मला यथातथ्य करूं दे ! पण राजवाड्यांतल्या राणीला गरिबांच्या पर्णकुटींतला पाहुणचार आवडेल ना ? चला ! पांडवांच्या पर्णकुटीला कौरवांच्या सम्राज्ञीचे पाय लागून धन्य होऊं दे !

भानुमती—पांडवांच्या पुण्याश्रमांत पाऊल टाकून ही भानुमतीच आज स्वतः कृतार्थ होत आहे ! विदुरमामंजींनीं च मला हा माझ्या आत्मोद्धाराचा मार्ग दाखविला नसता तर, ही भाग्यहीन भानुमती दैन्यपंकांतच रूतून राहिली असती !

द्रौपदी—काय ? विदुरमामंजींनीं तुम्हांला माझ्याकडं पाठविलं ? चला तर, विदुरमहाराजांच्याच आशीर्वादाचं परमेश्वरी पाठवळ घेऊन प्रयत्नाला लागलं पाहिजे ! (हातांत हात घालून जाऊं लागतात.)

विदुर—धन्य ! धन्य ही द्रौपदी ! द्रौपदीच्या स्वरूपांत प्रत्यक्ष परमेश्वराची पुण्याई विश्वकल्याणासाठीं भुतलावर नांदत आहे ! द्रौपदी !

द्रौपदी—कोण ? विदुरमामंजी ? (नमस्कार करते.)

विदुर—थांब, थांब, द्रौपदी ! स्वर्गाय सद्गुणांच्या तेजोवैभवानें तळपणाच्या उज्ज्वल पुण्य-तारके ! तुझ्या या पवित्र पदकमलीं माझेंच मस्तक आदरानें आपोआप नम्र होत आहे ! विश्वमांगल्याच्या विजय-देवते ! हा विदुर तुला अत्यंत आदरबुद्धीनें अभिवादन करीत आहे ! (अभिवादन करतो.)

[पडदा.]

प्रवेश दुसरा

[पशुपति आणि नंदिकेश्वर प्रवेश करतात.]

पशुपति—छे: छे: छे: ! जीव वैतागून गेला. जिवाचें पाणी पाणी झालें !

नंदिकेश्वर—आणि मला वाटतें तेंच पाणी तुमच्या डोळ्यांतून बाहेर गळालें !

पशुपति—काय रे भयंकर आपत्ति गुर्जरली ही !

नंदिकेश्वर—ईश्वरी इच्छेपुढें इलाज नाही !

पशुपति—लक्षण ठीक दिसत नाही ! आतां कर माझ्या पुढच्या तयारीची

घाई ! थडा नव्हे ! मी मेलों-ठार झालों ! आतां देतोच कुठें तरी जाऊन जीव ! काय व्हायचें असेल तें होवो !

नंदिकेश्वर—ईश्वर मृताच्या आत्म्याला शांति देवो !

पशुपति—अरे शुभा ! तुला पुरुषाचें अंतःकरण नाहीं ! पुरुषासारखे पुरुष आम्ही ! आणि या वायकांच्या बंदिवासांत काळ कंठायचा ? शरमेची गोष्ट आहे ! त्या सैनिकांनींच कां नाहीं ठार केलें मला ?

नंदिकेश्वर—वाः ! पुरुष खरे तुम्ही ! पण खरे पुरुष वायकांच्या सहवासाला असे कंटाळत नाहींत.

पशुपति—या अप्सरांनीं तर आम्हांला अगदीं आपल्या नजरकैदेतच डांबून टाकलें आहे !

नंदिकेश्वर—त्या अप्सरा तरी कशा अप्सरेसारख्या सुंदर आहेत !

पशुपति—यांत काय विशेष सांगितलेंस ? गाढवाला गाढव आहेस म्हणण्यांतलाच हा प्रकार ! तुला या अप्सरांची नजरकैद प्रकृतीला मानवलेली दिसते !

नंदिकेश्वर—नजरकैद ! सुंदर स्त्रियांची गहिरी नजर प्रेमी पुरुषांना कैदच करते ! अशा अप्सरांसारख्या सुंदरींच्या नजरकैदेत बैलाप्रमाणें रावतांना मला तर धन्यताच वाटते !

पशुपति—तूं आहेस वेडा ! प्रेमाच्या रोगानें तुला पछाडलें आहे !

नंदिकेश्वर—प्रेमाचा रोग आहेच तसा बलवत्तर ! पात्र व्हा ! या अप्सरांच्या प्रेमाला पात्र व्हा !

पशुपति—कसलें डोंबलाचें प्रेम ! रात्रंदिवस लाथा-बुक्या देऊन देऊन या अप्सरांनीं हाडांचा कसा खुळखुळा करून टाकला आहे ! म्हणे प्रेम ! खुळा आहेस झालें !

नंदिकेश्वर—अहो, प्रेमाचें दिव्य असेंच भयंकर असतें !

पशुपति—तूच एक मला दिव्य पुरुष दिसतोस !

नंदिकेश्वर—खरें प्रेम अशा जोडा-जोडीतच असतें ! अशा जोडाजोडीनेंच दोन जीवांचा जोडा प्रेमाची जोड करीत असतो ! पशुपति ! फुकट आयुष्य

गमावलेत ! म्हातारे ज्ञालांत, पण प्रेमशास्त्रांत अजाण बाळच आहांत ! मला कांवि येते तुमची !

पशुपति—खरें आहे ! जगानें कांवि करण्यासारखीच माझी शोचनीय अवस्था झाली आहे !

नंदिकेश्वर—पशुपति ! तुम्ही एकदां हे प्रेमशास्त्राचे धडे शिकाच ! करा ज्ञालें जिवाचा धडा ! घ्या पहिला धडा—

पशुपति—बोल घडाघडा—तूंच माझा गुरु ! रात्रंदिवस अप्सरांच्या खिलारांत खेळणारा तूं नंदीवैल !—तुझ्यासारखें गुहं—! पण जाऊं दे ! प्रेमपाठ पढविणारा तूंच माझा पहिला गुरु ! बोल—

नंदिकेश्वर—एका, प्रेमशास्त्र-पाठ पहिला ! प्रेमापार्यां निर्लज्ज बनून प्रणयिनीच्या लाथा खाव्या लागतात. तेव्हां निर्लज्ज बना ! बाकी तुम्ही बनलेलेच आहांत निर्लज्ज ! होय ना ! शाबास ! प्रेमाच्या मंदिरांत लजेला मजाव आहे !

पशुपति—ठीक आहे, इलाजच नाही तर सोडतो लज ! पुढें बोल—

नंदिकेश्वर—लाजच काय, पण प्रसंगीं प्राणसुद्धां सोडावे लागतात !

पशुपति—भले ! प्रेमापार्यां प्राण सोडायचे तर मग मरायला प्रेम तरी कशाळा जमवायचें ?

नंदिकेश्वर—प्रेमापार्यां मेलें तरच मेल्यानंतर मोक्ष मिळतो !

पशुपति—मेल्यानंतर कां ? जिवंतपर्णीच कपाळमोक्ष होतो म्हण !

नंदिकेश्वर—प्रेम असेंच आंधळें असतें !

पशुपति—आपल्याबरोबर दुसऱ्याचेही डोळे कायमचे झांकतें—गेलें चुलांत तुझे प्रेमशास्त्र !

नंदिकेश्वर—प्रेमाचें भ्रमण सान्या ब्रह्माण्डांत आहे. कां ? तुमचें मस्तक भ्रमण कसं लागलें कीं काय, माझ्या या प्रेमवर्णनानें ? असें का करतां ? पुढें एका-थोडक्यांत प्रेम परमेश्वरस्वरूप आहे !

पशुपति—तरीच ! तरीच, हा प्रेमाचा परमेश्वर आपल्या भोळ्या भक्तांना जिवंतपर्णीं स्वर्ग दाखवितो !

नंदिकेश्वर—अहो, स्वर्ग-स्वर्ग म्हणजे काय मोठी चीज आहे ! मेल्यावांचून स्वर्ग दिसत नाही म्हणतात ! पण एकदां या अप्सरांना वश करून घ्या. त्या तुम्हांला जिवंतपणीं स्वर्ग दाखवितो ! आहाहा ! नांव काढतांच या सौंदर्यदेवता हजर !

अप्सरा—(प्रवेशून)

पद २७ वें. [कवाली.]

नटुनी जणुं अवनिदरति अवतरली ही चटकचांदणी ।
खुलली नवनवल कांति हिरकाणिची कनक-कौंदणी ॥ध्रु॥
रंग उसळला सुखाचा विलसतां अनंग-राणी । कलिका
उधळि गंध नंदन-वनिची प्रणय-नंदिनी ॥ १ ॥

पशुपति—अरे बापरे ! नंदी, चल येथून, पाय काढ ! पळ-जीव घेऊन पळ !

नंदिकेश्वर—थांबा-थांबा, थोडा दम काढा—

पशुपति—दम कोडून प्राण जायची वेळ आली. आतां कसला दम ! पळ
एकदम— [जातात.]

अप्सरा—कुठं पळून जाणार ? आमच्या तावडींतून कसे निसटणार ? (दोघी दोघांना कान धरून आणतात.) बोला, पळून जात होतां नाहीं ?

पशुपति—हो, पण जरा हळू-अयोयोयो-कान धरा; पण जरा हळू !

नंदिकेश्वर—पशुपति, पण असे रडतां कां मुखुमुखू ? कान लांब झाले ना ? अहो, लांब कानांचे संस्कार तर तुमच्या घराण्यांत वाडवडिलांपासून आहेत !

अप्सरा—काय बाई हे पुरुष निगरगट्ट ! कान लांब केले तरी जीभ लांब करून—

पशुपति—नाहीं बोलत मातोश्री ! नाहीं बोलत बरें !

नंदिकेश्वर—नकोच बोलूं बरें ! प्रेमाची भाषा तोंडानें नव्हे तर डोक्यांनीं बोलावी लागते ! असा प्रेमशास्त्राचा सिद्धान्त आहे.

पशुपति—जळू दे तुझा तो सिद्धान्त ! इकडे बेतला प्राणांत !

दुसरी अप्सरा—बोला, आमच्यापुढं तुम्ही कुठं पळणार ?

पशुपति—(स्वगत) खरें आहे. बायकांच्यापुढें पुरुष कुठें पळणार ? पुरुषांनीं बायकांच्या मागूनच थांबत सुटायचें !

नंदिकेश्वर—पशुपति, तोंड उघडूं नका—

पशुपति—नाहीं उघडत, तोंड दाबून घेतों. तोंडाऐवजीं पाटच उघडी ठेवतां !
पण हा बुक्यांचा मार नाही रे सहन होत !

दुसरी अप्सरा—हो-अस्संच ! कानाची किल्ली फिरवल्याखेरीज तुमच्या
तोंडाचं कुलूप उघडणार नाही ! बोला— ?

पशुपति—बोलतां-पण काय बोलूं तें सांग ! सैल जिभेनें बडबडत सुटतां-
पण कानाचे गड्डे असे घट्ट आंवलूं नकोस ! जरा सैल सोड-सैल सोड— !

पहिली अप्सरा—सैल काय सोडायचं ? जरा सैल सोडलं कीं तुम्ही अरे-
राव पुरुष—

पशुपति—नाहीं ! मी पुरुष नाही ! ईश्वरसाक्ष खरें सांगेन-खोटें सांगणार नाही !

नंदिकेश्वर—काय ? कपाळ खोटें सांगणार नाही ? अहो ! आपण पुरुष ना ?

पशुपति—होय-कसे झालों तरी पुरुष आहोंत !-पण या अप्सरांच्यापुढें— !

प्रभावळ—(प्रवेशून) बायकांपेक्षांही बायका झालांत ना ?

नंदिकेश्वर—कोण ? प्रभावळ !

पशुपति—अरे, अरे, अरे ! धिःकार असो माझ्या नवरेपणाला आणि पुरुषी
आढ्यतेला ! आमच्या बायकांनीं आम्हांला बायका म्हणावें ! देवा ! यापेक्षां
मरण देरे !

पहिली अप्सरा—मग त्या सरोवरांत जिवंत समाधि घ्या.

नंदिकेश्वर—छे: छे: ! तुमच्या प्रेमसागरांतच आम्हांला बुडी नरूं या !

दुसरी अप्सरा—हद्द झाली निर्लज्जपणाची !

पशुपति—मग आम्हांला या द्वैतवनांतूनच हद्दपार करा ना ! ही हद्दपारीची
शिक्षा म्हणजे दयेची भिक्षाच होईल !

नंदिकेश्वर—पशुपतीला हद्दपार करा, पण हे अप्सरांनो ! तुमच्या हृदयांतून
हद्दपार होण्याची या नंदीची इच्छा नाही. तुझा हा दासानुदास—(पाय धरतो.)

अप्सरा—चल-पायचाट्या-लाळघोट्या मेला !

प्रभावळ—नंदिकेश्वर ! या लाथाबुक्यांनीं अधेंमेलें झालांत तरी तुमचं
प्रेमाचं वेड गेलं नाही.

नंदिकेश्वर—प्रभावळ, हें वेड नसून हा शहाणपणा आहे ! यांच्यावर भाळल्याचा वहाणा करण्यासाठी हें मी प्रेमाचें वेड पांघरतों आहे.

पशुपति—खरें आहे. अन्वः उघडी पडल्यावर वेड पांघरणेंच इष्ट असतें ! अप्सरा झाल्या तरी वायकाच कीं नाहीं ? नटव्या वायकांच्या नाजूक तब्येतीला खुशामतीचा खुराक चांगला मानवत असतो ! नंदी, तुझी विद्या मला पसंत आहे. प्रभावळीचें काय ऐकतोस ? चालूं दे. तुझें प्रणयाराधन ! तुझ्या मात्रेचे चार वळसे मीही उगाळतो.

अप्सरा—असं कुजवुजतां काय ? प्रभावळ, लक्ष्यांत ठेव ! तूं सुद्धां आमची कैदी आहेस ! नवऱ्याची सुटका होईल अशी थोडीसुद्धां आशा वाळगूं नकोस. थांब, याना वांधूनच ठेवलं पाहिजे झाडांना !

नंदिकेश्वर—आम्हांला वांधून ठेवा, पण तुमच्या हृदयाच्या वंदिशाळेंत ठेवा !

पशुपति—हो, हृदयाच्या वंदिशाळेंत ठेवा ! आम्हांला पाहिजे तुमच्या प्रेमाचा ठेवा !

प्रभावळ—काय ! तुमचं या अप्सरांवर प्रेम आहे ? अगदीं माझ्या तोंडावर उघड उघड वोलून माझा गळा कांपता कीं हो !

पशुपति—माझा गुंतलेला गळा सोडविण्यासाठीं तुझा गळा मला कापलाच पाहिजे ! तूं आणखी माझा गळा असा कापूं नकोस ! जास्त गडवड करशील तर मी चारचौघांत वेधडक सांगून टाकीन कीं तूं माझी वायको नव्हेस !

प्रभावळ—काय ! मी तुमची वायको नव्हे ? धादांत खोटं वोलतां कीं हो ! परमेश्वरा तुला डोळे आहेत ना !

पशुपति—नवरावायकोच्या रहस्यांत परमेश्वर कशाला ? अप्सरांनो, तुमचें माझे लग्न लागूं दे.

अप्सरा—ही तुमची लग्नाची वायको इथं समोर जिवंत—

पशुपति—कोण ? ही प्रभावळ ! ही माझी वायकोच नव्हे ! माझे प्रेम तर तुमच्यावरच आहे !

प्रभावळ—अहो, हे खोटं वोलतात हो ! मीच यांची वायको—

पशुपति—ही गळ्यांत पडते आहे हो माझ्या ! माझी लग्नाची वायको माझ्या लग्नाआधांच मरून गेली !

ड. प्सरा—प्रभाव ठ, जा या देशांना त्या झाडाशी जखडून टाक.

प्रभावळ—वऽऽऽऽऽ ! उगवीन याचा सूड ! देवा, देवा, पुरुषांच्या स्वार्थी बुद्धीची सीमा झाली ! [जाते.]

पशुपति—अप्सरांनो, तुमचें प्रेम मला मिळालें नाहींतर मी जगणार नाहीं !

नंदिकेश्वर—तुमचं हृदय मिळालं नाहींतर मी प्राण ठेवणार नाहीं !

अप्सरा—मग मरा तर—(मारतात.)

पशुपति—हें काय—हें काय ! हें प्रेमाचें मारणें कीं तुमच्या मारण्याचें प्रेम ?

नंदिकेश्वर—पशुपति, ओरडूं नका—रडूं नका—[प्रभावळ “हें काय ? मारतां कां” असें म्हणत येते.]

पशुपति—प्रभावळ, पाहा हें प्रेमशास्त्र आहे !

नंदिकेश्वर—हें प्रियाराधन आहे !

पशुपति—मी प्रेमपाठ पाठीवरतीं तोंडपाठ करीत आहे !

नंदिकेश्वर—मी प्रेमाचे धडे प्रत्यक्ष आचरीत आहे !

[दोघी अप्सरा दोघांना प्रत्येक वाक्यासरशीं 'लाथा मारतात.]

पशुपति—हा प्रेमाचा जिवंतपर्णी स्वर्ग आहे !

नंदिकेश्वर—हें प्रेमाचें मेल्यावांचून मरण आहे !

अप्सरा—रडा, ओरडा, घसा होऊं दे कोरडा ! प्रभावळ, जा, या दोघांना त्या झाडाशीं जखडून टाक ! दुर्योधनासारखीच यांची अवस्था केली पाहिजे !

पशुपति—काय ! दुर्योधनमहाराजांनासुद्धां झाडाशीं बांधलें ? मग खुशाल आम्हांला बांधा ! जी गत राजाची तीच त्याच्या प्रजेची ! राजाच्या दुःखांत भागीदार झालों तर राजनिष्ठ तरी ठरेन ! नंदी, तूं राजनिष्ठ आहेस ना ? मघ चल. दुर्योधनमहाराजांप्रमाणें आपणही झाडाला बांधले जाऊं ! कसे झालों तरी पुरुष आहोंत ! पाहून घेऊं ! राजनिष्ठ हो !

नंदिकेश्वर—जळू दे ती राजनिष्ठा ! गजा मरो नाहीं तर राणी मरो ! पण धरमेश्वरा ! हा दुर्देवाचा भोग लौकरच सरो !

पद २८ वें. [सारंग-खेमटा]

प्रभावळ—

नवयुग हें मंगल उगवतसे जर्गि ललनांचें । पुरुषांचें
हतबल जाहलें गुण-बल सार्चें ॥ ध्रु० ॥

पशुपति—

नवें शिरें जर्गि वारें सारें काल-चक्र हें धांवे ।

नांदिकेश्वर—

स्त्रीपुढतीं या पुरुष-जातिनै अतां अखंड नमावें ।

प्रभावळ—

गर्व सर्वही कसा गळाला? पर्व उदेलें समतेचें । स्त्री-
पुरुषांचा भेद निमाला । ध्यानीं आणा । मानी रमणा । खेळचि
हे दैवाचे ॥ १ ॥

[अप्सरा दोषाच्या गळ्यांत दोरखंड बांधतात. प्रभावळ त्यांना घेऊन जाते.]

प्रवेश तिसरा

[दुर्योधन, कर्ण, शकुनि, यांना झाडांशीं बांधून ठेविलें आहे.]

दुर्योधन—छे: छे: ! मामा, बधिरल्या बुद्धीचा आणि भेदरल्या मनाचा चुकता
लोल आतां सांवरतां सांवरत नाहीं ! शोकसंतापाचा भडकलेला वडवानल आतां
आवरतां आवरत नाहीं ! मस्तकावर घणाचे घाव घातल्यासारखें होत आहे !
स्वांग संतापानें पेट घेत आहे ! अपयश, अपमान, -निराशा यांनीं कलंकित केलेले
हे धिकारास्पद जिणे कंठण्यापेक्षां मृत्यु सहस्रपट बरा !

शकुनि—दुर्योधना ! असा जिवाचा त्रागा करून दुर्दैवाचा भोग थोडाच
टळणार आहे ? बऱ्या वाईट प्रसंगाला धीरानें तोंड देणें हेंच वीराचें भूषण आहे !

दुर्योधन—मामा, अपयशाची पर्वा नाहीं; पण या अपमानाच्या जिवाला डस-
लेल्या इंगळ्यांच्या यातना सहन होत नाहीत हो ! मानी मनाला मानभंगाहून
दुसरा कोणता क्रूर मृत्यु असणार ? करायला गेलों काय ? आणि हें झालें काय ?
कौरवांची ही विलक्षण विटंबना पाहून पांडव हंसत असतील !

भीम—(प्रवेशून) पांडव हंसत असतील ! शंका कशाला ? पांडव तर हंसताहेतच, पण सारें द्वैतवन आज खदखदां खिदळत सुटलें आहे ! साऱ्या सजीव निर्जीव सृष्टीला हंसूं लोटलें आहे ! तुम्हांला जखडून ठेवलेल्या झाडांचीं पानें आनंदानें सळसळत आहेत. त्यांच्या आधारावर वाढलेल्या, अंगाखांद्यावर चढलेल्या लतावेलींचीं लाडकीं कळ्याफुलंमुद्रां हंसत हंसत समाधानाचे सुगंधी सुस्कारे सोडीत आहेत पहा ! दुर्योधना, तुझ्यासारख्या एका मदोन्मत्त सार्वभौम राजाची चित्रसेनानें गठडी वळलेली पाहून कुणाची अशी हंसून हंसून मुरकुंडी वळणार नाही ? छे, छे ! मला तर हंसून हंसून हर्षवायु होतो कीं काय, अशी भीति वाटू लागली आहे ! हे नकुळ-सहदेव कुठें गेले ? त्यांनाही या माझ्या आनंदाचे वांटे करी केले असते. अशी हंसण्याची हास्यास्पद पर्वणी वारंवार येत नसते ! कां शकुनीमामा, कुशल आहेना आपलें ? कां कर्णमहाराज, वीरशिरोमणि ! आपली मुद्रा अशी रडकी कां ? सार्वभौम दुर्योधनमहाराज ! राजवैभवाचा, सत्तेचा, शौर्याचा संन्यास घेऊन अशा तपश्चर्येचा हठयोग आरंभण्यासाठीं या द्वैतवनांत आलां होतां वाटतें ? आरामशीर व्यवस्था आहे ना ? कीं कांहीं कौरवश्वरांना कमी पडलें आहे ? बोला, चोख व्यवस्था करतो ! (मोठ्यानें हंसतो.)

दुर्योधन—हायरे, हतभागी दुर्योधना ! तुझ्या तोंडावर वैन्यांनीं विटंबना करावी आणि ही किळसवाणी नालस्ती निमुटपणें ऐकणें तुझ्या नशिबीं यावें ना ! तो सर्वभक्षक मृत्यु मला अजिबात कसा विसरला ?

भीम—पांडवांना खडे चारलेत ! आतां बसा नशिबाच्या नांवानें खडे फोडीत ! जिथें फुलें वेंचलींत तिथेंच खडे वेंचा ! वैभवसुखाच्या वेळीं विसर पडलेल्या परमेश्वराची आठवण दुःखदैन्याच्या दाहण प्रसंगीं आपोआप व्हायचीच ! करा-आतां परमेश्वराचें चिंतन करा—त्याची कहुणा भाका ! मारा त्याच्या नांवानें हांका ! दुर्योधना, तूं परमेश्वराला विसरला होतास; पण तो परमेश्वर काहीं तुला विसरला नव्हता ! त्यानें तुला कशी जन्माची आठवण दिली पहा ! (हंसतो.)

अर्जुन—(प्रवेशून) भीमदादा, हंसूं नकोस. असें हंसतोस कुणाला ?

भीम—कुणाला ? या कौरवांच्या मूर्खपणाला-यांच्या दुर्दैवाला मी हंसतो आहे. पांडवांसाठीं खणलेल्या खड्यांत कौरव स्वतःच पडले ! पांडवांसाठीं पसरलेल्या दुःखाच्या समुद्रांत कौरव स्वतःच बुडले ! दुष्ट कर्तबगारीची विषारी कळ्यां कौरवां-

चरच उलटली ! कुणाला हंसू येणार नाही ! तो सूर्य पहा ! कसा मनसोक्त हांसत आहे ! आपल्या हास्य-किरणांच्या प्रकाश-रंगेने अखिल विश्वाला अभ्यंगस्नान चालीत आहे ! हांस—तूही हांस !

अर्जुन—काय हंसायचें त्यांत ? कौरवांना त्यांच्याच कर्मांनीं रडविलें आहे ! आपल्याच मरणानें मेलेल्यांना असें उपहासानें हिणवून मारण्यांत काय मौज आहे ! भीमदादा, चल येथून. तिकडे पाहूं सुद्धां नकोस—इथें उभासुद्धां राहूं नकोस !

भीम—यांना असेंच टाकून जायचें ? छे: छे: ! यांच्या या हालअपेश मला पाहवत नाहीत ! या वेळीं यांच्यावर योग्य दया दाखविलीच पाहिजे !

अर्जुन—यांच्यासाठीं काय करणार ?

भीम—काय करणार ? ही गदा त्यांना जागच्याजागीं एका घावांत चूर्ण करणार !

दुर्योधन—ये ये, भीमा, खरोखरीच तुझी गदा यावेळीं दयाळू-परोपकारी होऊं दे. घाल, ती गदा या दुर्दैवी सुयोधनाच्या मस्तकांत घाल. दोषांनाही आनंदच होईल ! तुला सुडाचें समाधान आणि मला या जीवन्मृताच्या लाजिरवाण्या अवस्थेंतून मुक्त झाल्याचा आनंद !

भीम—मग घे ! काळसागरांत बुडून आनंदाचे घुटके यथेच्छ घे !

धर्म—(प्रवेशून) भीमा, भीमा, हा काय अविचारी अत्याचार !

भीम—(हंसत) हा अत्याचार ! हा तर आहे उपकार ! विचारा या दुर्योधनाला !

धर्म—भीमा, अशा प्रसंगीं हें हंसणें तुला सुचतें तरी कसें ? किती हें तुझें विकट, क्रूर हास्य ! तुझ्या संतापापेक्षांही हें भीतिप्रद-भयंकर आहे !

भीम—या भीमाच्या बाबतींत सारेच काहीं अचाट आहे ! माझा संताप अचाट, माझा आनंद बेफाट, माझें मनच मोकाट ! या माझ्या आडदांड वज्र-देहाप्रमाणेंच माझी बुद्धीही आडदांड आहे. शिष्टाचाराच्या मर्यादा संभाळून, काळवेळार्ची बंधनें पाळून, लौकिकाच्या ताळमेळाप्रमाणें नाचण्याचा नाजूकपणा या भीमाच्या बुद्धीला माहीत नाही. मला कल्पनेचे खेळ खेळतां येत नाहीत. वस्तु-स्थितीचें वास्तविक स्वरूप तेवढें मला दिसतें ! डावपेंचाचें राजकारण नाही, सुत्सद्देगिरीचा मेंदू नाही किंवा माझ्या अंगीं तुमच्यासारख्या शांतिब्रह्मस्वरूप

महात्म्याला साजेसे स्वर्गीय सद्गुणही नाहीत ! ही माझी विजयी गदा धोपट मार्ग पसंत करीत असते ! विषारी काळसर्पचिं डोकें ठेंचायला किंवा विंचवाची नांगी चेंचायला ती काळवेळाची वाट पहात नसते ! तर हंसत हंसत, आनंदानें जगाचा भार हलका करण्यासाठीं, असले पापाचे पर्वत एकाच वज्राघातानें ही माझी गदा रौरवाच्या तळाशीं गाढून टाकते.

धर्म—भीमा, तुला विचारशक्ति नाही.

भीम—विचार नसेल-शक्ति तर आहे ! झालें तर ! हें विचार करीत रडत वसण्याचें युग नव्हे; हें शक्तीचें युग आहे ! जगांत जिवंत राहायला शक्ति पाहिजे ! दुष्टांना शासन करून न्यायनीतीचें, प्रेम-शांतीचें साम्राज्य नांदावें, हा परमेश्वराचा पुण्यसंकल्प पुरा करून वीरांना आपली शक्ति विश्व-कार्यासाठीं खर्चावी लागते, आपलें सामर्थ्य विश्वकल्याणासाठीं वेचावें लागतें असें तुम्हीच सांगत असतां ना ? मग या भीमानें अशा दुष्टांचें दंडन केलें तर त्यांत काय वावगें आहे ?

धर्म—भीमा, अशा प्रसंगां पांडव कौरवांच्या दुर्दैवाला हंसले तर त्यांत पांडवांचेंच हंसें होईल. !—

भीम—या कौरवांनीं पांडवांच्या जन्माचेंच हंसें करून सोडलें आहे. आमच्या हंसण्याचें हंसें खुशाल होऊं दे ! आम्ही हंसणार ! आमचे वैरी रडताहेत म्हणूनच आम्ही हंसणार ! या कौरवांनीं आम्हांला धाईधाई रडविलें; पण या उन्मत्त कौरवेश्वराला रडविणार चित्रसेनासारखा प्रबळ शत्रु भेटला ! परमेश्वराचा न्याय तंतोतंत पटला ! आम्हीं आतां कां हंसूं नये ?—

द्रौपदी—(प्रवेशून) हंसूं नका, महाराज, हंसूं नका—

भीम—कोण ? द्रौपदी ! तूं सुद्धां मला हंसूं नका म्हणून उपदेश करायला आलीस ? कां हंसूं नये ? द्रौपदी, द्यूतसभेची विषारी आटवण अद्याप या जखमी हृदयांत ताजीतवानी आहे. आम्हांला कपटद्यूतांत नागवून तुला-या पांडवांच्या पट्टराणीला भरसभेंत एखाद्या बाजारच्या बटकीप्रमाणें वागवून, हेच मदांध कौरव फिदिफिदी खिदळत होते ना ? आमच्या दुर्दैवाला कौरव हंसले; कौरवांच्या दुर्दैवाला आम्हीं कां हंसूं नये ? हंसण्याच्या हौशीबरोबरच विटंबनेची ही उसनवारी कां फेडून घेऊं नये ? कौरवांना तेवढें हंसतां येतें आणि पांडवांना काय हंसतां येत नाही ? पशूंना येत नाही हंसतां, पण पांडव कांहीं पशु नव्हेत !

द्रौपदी—महाराज, या हंसण्यानंच हे असे रडके दिवस दाखवले ना? हास्य-तरंगाचा तुषार शेवटीं अश्रूंचं रूप घेतो! सहज चुकून मयसभेंत मीं हंसण्याची चूक केली—

भीम—होय, तूं सहज स्त्रीस्वभावानुसार हंसलीस; पण तुझ्या त्या सहज हंसण्याचा विपर्यास करून हा दुर्योधन चिडून रडकुंडीस आला. आणि त्याच्या खुनशी उन्मत्तपणानें पांडवांना प्रायश्चित्त देऊन हा वनवास नशिबीं आणला. द्रौपदी, त्या वेळीं तूं सहज हंसलीस, आतां या दुर्योधनाकडे पाहून मुद्दाम हांस—मुद्दाम हेटाळणीनें हांस! भिऊं नकोस—मुद्दाम हांस !!

अर्जुन—दारिद्र्यपंकांत रतलेल्या दुर्दैवी जीवांनीं प्रसंगीं हंसणें सुद्धां पाप ठरत असतें! विराट् वैभवाच्या शिखरावर रमतांनाही द्रौपदीच्या त्या सहज हंसण्यानें हीं कडू फळें पांडवांना चाखायला लावलीं. आतां तर विपत्तीच्या वणव्यांत होरपळत पडल्यावर हिचें हंसणें काय अनर्थ करील याची कल्पनाही करवत नाहीं! गरिबीनें गांजलेलीं मनें दीर्घशंकी, भेकड बनतात. द्रौपदीला हंसूं कसें येईल ?

भीम—द्रौपदी, आपल्या गरिबीच्या खुळ्या कल्पनेनें आणि या कौरवांच्या वैभवसत्तेच्या वेड्या विचारानें तुझा आनंद मंदावला आहे का? भोळी, भेकड कुठली!

द्रौपदी—पुरुषांना स्त्रीहृदयाची नीटशी कल्पना नसते, म्हणूनच अशा विकृत शंका—कुशंका त्यांच्या अधीर मनांत शिरत असतात. महाराज, कौरव काय आणि पांडव काय, अखिल ब्रह्माण्डच ईश्वरी इच्छेनें—ईश्वरी सत्तेनें बांधलेलें आहे. ईश्वरी इच्छेनें विश्व हंसणार किंवा विश्व रडणार! आज पांडव कौरवांना हंसले, आज पांडवांनीं कौरवांच्या आपर्त्तांबद्दल आनंद मानला तर त्यांत ईश्वरी संकल्पाचा—ईश्वरी न्यायसत्तेचाच पर्यायानं उपहास केल्यासारखं नाहीं का होणार ?

पद २९ वें. [राग—सोहनी; ताल—त्रिवट]

हांसुं नका स्वजनां आतां । संकटसमयीं । हिणवा ना
॥ ध्रु०॥ विफल असा उपहास हा । शाप कुल—यशा । अजि
माना ॥१॥ शंकिताचि प्रभु—संकल्पाला । काल—गुण—बला ।
गुणवाना ! ॥ २ ॥

म्हणून म्हणतें हंसूं नका; कौरवांच्या संकटाकडे पाहून स्वस्थ बसूं नका—

भीम—स्वस्थ वसू नका ! मग काय करूं ? आनंदानें नाचायला लागूं ? द्रौपदी, माझे आनंदाचें अमृत तेंच तुझ्या विषादाचें विष ठरत आहे ! ओठावर हंसू नाहीं; पण तुझ्या डोळ्यांत आसू मात्र येतात ! मोठेंच आश्चर्य आहे !

धर्म—वैयाच्या विपत्तीबद्दल विषाद मानला तर त्यांतच मनाचा थोरपणा दिसून येतो ! अर्जुना, तूं सुद्धां स्वस्थ कसा ? आपले बंधु चित्रसेनाच्या बंदीवासांत पडलेले पाहून तुला कांहींच का वाईट वाटत नाहीं ?

अर्जुन—वाईट वाटतें, पण काय करायचें ! दुदैवी विचारे कौरव !

धर्म—अशा कोरेच्या कळकळीनें आणि वायफळ वाटाघाटीनें कार्यसिद्धि कशी होईल ? आपापलीं शस्त्रे घेऊन कौरवांच्या मुक्ततेचा यत्न करा !

भीम—दादा ! काय, बोलतां काय हें ? कौरवांची मुक्तता ! या जगांतूनच त्यांची कायमची मुक्तता करण्यासाठीं ही माझी गदा हपापलेली आहे ! असाच जातो आणि या गर्विष्ठ दुर्योधनाचें उन्मत्त मस्तक आणि त्याच्या नीच साथीदारांचीं ताठलेलीं मुंडकीं एकाच प्रहारानें चूर्ण करतो ! कौरवांचा सूड उगवण्याची हीच संधि आहे !

द्रौपदी—महाराज, महाराज ! वीर पुरुषांची वज्र-शक्ति अशा अत्याचारांना प्रवृत्त होईल, विश्वप्रेमाचा विघात करील, विश्वकल्याणाचा मार्ग रोंखून धरील तर पृथ्वीचा प्रलयकाळ आजच आला असं होईल. शत्रूवरही उपकार करण्याची ही सोन्याची संधि गमावूं नये. कौरवांची मुक्तता करून, त्यांच्या जीवदानाचें पुण्य संपादन करावं !

भीम—उपकाराचें दूध पाजणाराला अपकाराचें गरळ ओकून घायाळ करणारे हे काळसर्प ! यांच्यासारख्या दुष्टांवर दया करून कोणतें पुण्य पदरीं पडणार आहे ! यांना यापुढें जिवंत ठेवलें तर, अन्याय-अधर्मादि पापाचारांना प्रोत्साहन मात्र दिल्यासारखें होईल. द्रौपदी, विश्वाची पुण्याई जिवंत राहण्यासाठीं इथल्या-इथें या दुष्टांचा अंत केलाच पाहिजे !

भानुमती—(प्रवेशून) दया करा, भीमभावोजी ! या भानुमतीला चुडेदान द्या ! (पाय धरते.) नका ! असे कठोर होऊं नका ! आम्हां गाय मारली म्हणून तुम्ही वांसरूं मारूं नका !

भीम—कोण ? सम्राज्ञीचा डौल मिरवून दासीजनांकडूनही द्रौपदीची निर्भर्त्सना करणारी भानुमतीच का ही ? भानुमती ! ऊठ, सोड माझे पाय. आतां पांडवांची पायधरणी करतेस ? स्वतःच्या स्त्रियांचेही संरक्षण करायला कौरव असमर्थ झाले ! स्वकीयांशीं शत्रुत्व संपादून, परक्यांकडून पराभूत झाल्यावर आतां आत्मसंरक्षणासाठीं स्वजनांच्या पायाला मिळ्या मारतांना कौरवेश्वराच्या पट्टराणीला लज्जा कशी वाटत नाही ? भानुमती, ऊठ. सोड माझे पाय. एका हातानें केलेलीं कर्मे दुसऱ्या हातानें निस्तरावीं लागतात ! भानुमती, निदान या भीमाकडून तरी तूं दयेची अपेक्षा करूं नकोस !

द्रौपदी—महाराज, कौरवांची मुक्तता करून भानुमतीला चुडेदान देण्याचें मीं अभिवचन दिलें आहे. पांडवांना—या पांचालीला आपल्या शब्दांची किंमत प्राणांहून अधिक पाहिजे ना ? बोला, महाराज बोला. पांडव आपल्या सत्यव्रीदाला जावून दिलेला शब्द खरा करणार, कीं कौरवस्त्रियांची, कौरवांची—आपल्याच बांधवांची विटंबना पहात स्वस्थ बसणार ? वीरकुळींच्या उज्ज्वल कीर्तीला कलंकित करणार ? कौरव—पांडवांमधील परस्पर तेढीचे तटबंद या प्रसर्गां फोडले पाहिजेत—

भीम—द्रौपदी, भलत्याच पेंचांत पडून तूं या वेळीं माझा मात्र उत्साहभंग केलास !

दुर्योधन—(एकीकडे) काय-काय ? पाहिलें मीं हें ! भानुमतीनें भीमाचे पाय धरले ! वैन्याची मनधरणी करायला या कुलटेला कांहींच कशी खंत वाटली नाही ? मामा, मामा, कौरवांच्या स्त्रियासुद्धां कौरवांच्या डोक्यांदेखत शत्रूच्या पायांना मिळ्या मारूं लागल्या ! अरेरे ! धिक्कार ! धिक्कार असो या कौरवेश्वराच्या जीविताला !

शकुनि—सुयोधना, ती भानुमती आपल्याच मुक्ततेसाठीं पांडवांचीं आर्जवें करीत आहे. पतिव्रतेचें पवित्र कर्तव्य बजावीत आहे !

दुर्योधन—आग लागो तिच्या कर्तव्याला ! वैन्याचे उपकार डोक्यावर घेऊन जिवंत राहण्यापेक्षां मेलेलें काय वाईट ? चित्रसेनासारख्या तिन्हाइताकडून—परक्यां शत्रूकडून पायां तुडविला गेलों तरी चालेल; पण पांडवांच्या प्राणदानाच्या भिक्षेवर जिवंत राहणें नको ! पांडवांच्या हातून मुक्तता होण्यापेक्षां चित्रसेनाच्या हातून मरण येणें मला अधिक श्रेयस्कर वाटतें !

कर्ण—पांडव आमचे—या राज्यकर्त्या कौरवांचे दास आहेत. सार्वभौम भारते-
श्वराचे प्रजाजन आहेत. या वेळीं राजनिष्ठेला जागून आमची मुक्तता करणे
पांडवांचें पहिलें कर्तव्य आहे ! सुयोधना, पांडवांच्या प्रयत्नांनीं प्राणदान मिळालें
तर त्यांत कमीपणा नसून उलट कौरवांचा गौरवच आहे. पांडवहो ! हा कर्ण
तुम्हांला हकानें सांगत आहे, कीं या वेळीं राजनिष्ठेला जागून आमची मुक्तता
करा ! चित्रसेनाच्या पायदळीं पडलेली कौरवेश्वराची सार्वभौम सत्ता—

भूमि—सार्वभौम-सत्ता ! एवढा अधःपात झाला तरी सार्वभौम सत्तेचा अहं-
कार मेला नाही ! पहा ! चोर ते चोर वर आणखी शिरजोर !—

दुर्योधन—छे, छे ! आतां तर मला शोकसंतापानें वेड लागायची पाळी
आली ! आसेतुहिमाचल दुमदुमणाऱ्या माझ्या सार्वभौम सत्तेचे हे वैऱ्यांनीं
मांडलेले धिडवडे पाहण्यापेक्षां चित्रसेन माझा शिरच्छेद कां करून टाकीत नाहीं ?
मामा, माझा कृतसंकल्प कायम झाला ! प्रायोपवेशन करून प्राणत्याग करण्या-
खेरीज या दुर्दैवी सुयोधनाला आतां गत्यंतरच उरलें नाहीं ! प्राणत्याग पुरवला पण—

दूत—(प्रवेशून) पण काय ! प्राणत्यागाचा प्रसंग तुमच्यावरच काय पण
साऱ्या कौरवांवर ओढवला आहे ! सर्व कौरवांचा संहार—पण आधीं तुमचा शिरच्छेद
करण्याची आज्ञा चित्रसेनमहाराजांनीं आम्हांला केली आहे ! चला, आनंदानें
मृत्यूला कवटाळायला तयार व्हा. (शिपायांस) वधस्थानाकडे घेऊन चला यांना !

भानुमती—(हंबरडा फोडून) नका हो नका ! त्यांना नेऊं नका ! आधीं
माझा शिरच्छेद करा आणि मग !—महाराज, महाराज, आधीं मला स्वर्गाच्या
वाटेला लावा आणि मग पुढें पाऊल ठेवा—

दुर्योधन—चल, दूर हो चांडाळणी ! जीवदानाचा जोगवा मागत वैऱ्यांचे
पाय पुजणारी कैदाशीण तूं ! चल, दूर हो ! जगाचे संबंध सुटले ! मायेचे पाश
तुटले ! मृत्यु हाच माझा जिव्हाळ्याचा मित्र !

[चित्रसेनाचा दूत सर्वांना घेऊन जातो.

भूमि—अनियंत्रित राजसत्तेच्या आणि अनंत ऐश्वर्याच्या मदतनें उन्मत्त
झालेल्या अहंकारी अधमांची शेवटीं हीच क्रूर भवितव्यता ! अधर्म, अनीति,
अत्याचार यांनीं कलंकित झालेल्या जुलुमी नरपशूंच्या—या मानवी दैत्यांच्या—
जीविताचा अंत असाच व्हायचा !

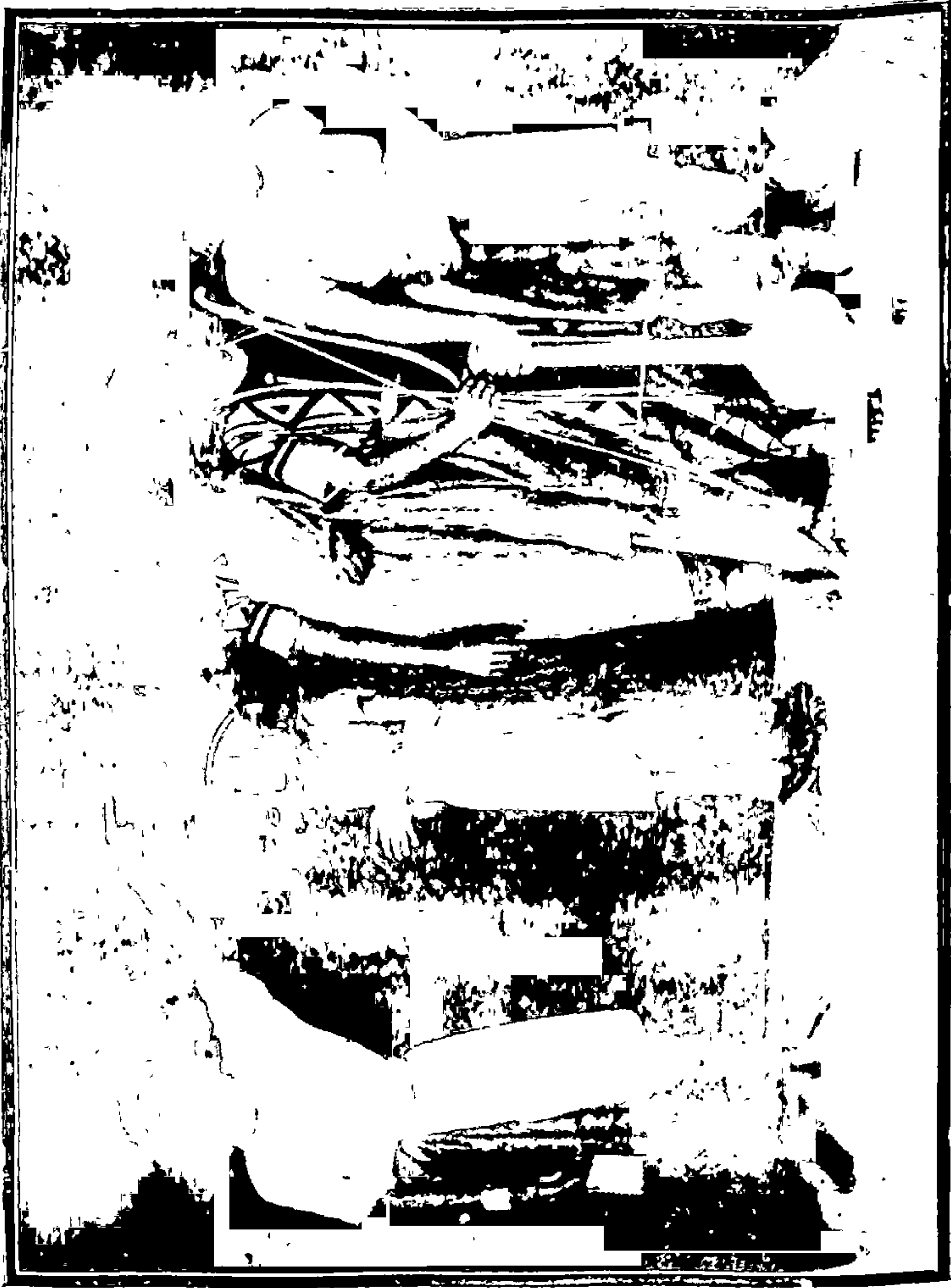
धर्म—भीमा, या गोष्टी बोलण्याची ही वेळ नव्हे ! प्रसंग मोठा आणीवाणीचा आला आहे. या प्रसंगां व्यक्तिविषयक कलह, द्वेष, मत्सर, मानापमान सर्व विसरून गेलें पाहिजे. आपापसांतील कलहांचीं जुनीं मठीं उकरून काढणें श्रेयस्कर नाही ! चला, आपापलीं शस्त्रें घ्या आणि कौरवांच्या मुक्ततेला धांवा !

[पडद्यांत किकाळ्या ऐकूं येतात.]

द्रौपदी—ऐका ! महाराज, या कौरवांच्या, कौरवांच्या बायकापोरांच्या केंविलवाण्या किकाळ्या ऐका ! घोषयात्रेसाठीं हस्तिनापुराहून येथें आलेल्या लोकांच्या या शोकाच्या आरोळ्या ऐका ! आपली भूतदया अजून नाही का जागी होत ? जरासंधाची एका निमिषांत उभी चीरफाड करणारा भीममहाराजांचा नवनागसहस्रवली पराक्रम कर्तव्यासाठीं अजून नाही का जागा होत ? राजसूय-यज्ञाचे वेळीं सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करणाऱ्या त्रैलोक्यधुरंधर धनुर्धारी पार्थमहाराजांचें दैवी, प्रभावशाली विजयी गांडीव धनुष्य स्वजनांच्या संरक्षणासाठीं अजून नाही का सज्ज होत ? महाराज ऐका ! या कौरवांच्या अंतकाळच्या किकाळ्या नव्हेत, तर पांडवांचं पवित्र कर्तव्यच त्यांना हांक मारीत आहे ! आज कौरवांचा संहार झाला ! उद्यां पांडवांचा संहार होईल ! चित्रसेनासारखा प्रबळ सत्ताधारी, कौरव-पांडवांच्या आपसांतील दुहीचा फायदा घेऊन दोघांनाही आपल्या जुलुमी सत्तेच्या वरवंद्याखालीं रगडून काढील ! स्वजनांच्या संरक्षणाची, राष्ट्रमातेच्या कल्याणाची जबाबदारी राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीवर येऊन पडते ! कौरवांचा संहार टाळणं, त्यांचं संरक्षण करणं हें राष्ट्रकार्य आहे—बंधुत्वाचं कार्य आहे ! महाराज, भूतकाळाकडं डोळेझांक करून भविष्याकडं दृष्टि फेंका, आणि वर्तमान-काळच्या कर्तव्यासाठीं एकमनानं पुढं पाऊल टाका !

भीम—या कौरवांना जीवदान दिलें, त्यांच्यासाठीं रक्त सांडलें तरी हे उलट्या काळजाचे दैत्य ! या राक्षसांच्या नीच मनोवृत्ति थोड्याच निवळणार आहेत ! यांच्या द्वेषाचें रूपांतर प्रेमांत होऊन हे पांडवांना आपले उपकारकर्ते म्हणून थोडेच मानणार आहेत ! धुमसणाऱ्या वैराग्यांतून सात्त्विक प्रेमाची ज्योत कशी तेवेल ?

धर्म—पांडवांना आपल्या धर्माचा, प्रेमाचा, कर्तव्याचा बाजार मांडून व्यापारी देवघेव करायची नाही ! कर्तव्याला मोबदल्याची अपेक्षा नसते. कर्तव्य हें कर्तव्या-साठींच करायचें असतें ! कौरवांकडून कृतज्ञतेची अपेक्षा बाळगणें पांडवांच्या कर्तव्यबुद्धीला कमीपणाचें आहे; समजलास भीमा !

विदुर—एकशं पांच ! एकशं पांच वहा !

अर्जुन—पण या कौरवांचा पक्ष घेऊन चित्रसेनार्शी-गंधर्वांशी लढायला तयार होण्याला चित्रसेनानें आमचें पांडवांचें काय वैर उपस्थित केलें आहे? उलट, कौरवेश्वराच्या अत्याचारी सत्तेनें पांडवांना वंदिवान् करून त्यांची विटंबना आरंभली, त्या वेळीं चित्रसेनानें पांडवांना वंधमुक्त करून स्नेहभावानें उपकारबद्ध करून ठेविलें आहे. उपकारकर्त्यांशीं अप्रामाणिक ठरून अपकारकर्त्यांसाठीं-या कौरवांसाठीं-रक्त सांडायचें !

धर्म—अर्जुना, हा बुद्धिभेद चुकीचा आहे. चित्रसेन किती झाला तरी परका ! परक्याला जवळ करून स्वकीयांना दूर लाथाडणें राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें अनिष्ट आहे. स्वजनांशीं वैर मांडून परक्या सत्तेला कवटाळणें कोण शहाणपणाचें म्हणेल ? कौरव वैरी असले तरी आपले बंधु आहेत आणि चित्रसेन स्नेही झाला तरी एक परकीय सत्ताधारी आहे ! बंधु बंधु आपापसांत वैराचे वणवे पेटवतील, भाऊबंदकी माजवतील, पण ज्या वेळीं परक्या सत्तेखालीं वांकण्याची वेळ येईल, त्या वेळीं एकमेकांनीं आपापसांतील वैरभाव विसरून परस्परांच्या संरक्षणासाठीं, परकी सत्ता झुगारण्यासाठीं, एकमतानें प्राण वेंचण्यासाठीं सिद्ध झालेंच पाहिजे ! हेंच देशहिताच्या, भूतदयेच्या, समतेच्या, न्यायधर्माच्या, मानवधर्माच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर आहे ! चित्रसेनाप्रमाणें साऱ्या जगाला हें दिसलेंच पाहिजे, कीं परस्परांचे जन्माचे हाडवैरी कौरव-पांडव परक्या सत्तेशीं झुज खेळतांना एकीच्या सूत्रानें बद्ध होतात ! परचक्र निवारण्याचा प्रसंग ठेपला तर पांच पांडव, शंभर कौरवांचें हाडवैर विसरून राष्ट्रहिताच्या दूरदृष्टीनें-कर्तव्याच्या तत्त्वबुद्धीनें एकशें पांच होतात !

विदुर—(प्रवेशून) एकशें पांच ! एकशें पांच व्हा ! शंभर आणि पांच राहून राष्ट्राचें शेष सामर्थ्य शून्यत्वाला नेण्यापेक्षां सर्व सामर्थ्य एकवटून परक्या शत्रूचें प्रबळ सामर्थ्य या अंभेद्य; अजिंक्य शक्तीनें नष्ट करण्यासाठीं एकशें पांच व्हा ! भीमा, अर्जुना, आपापसांत तुम्ही पांच पांडव आणि शंभर कौरव हक्कासाठीं भांडत बसा; पण प्रस्तुत प्रसंगीं व्यक्तीचा प्रश्न वाजूला ठेवून स्वकीयांच्या संरक्षणासाठीं, स्वकुलाच्या बचावासाठीं, सत्याच्या, धर्माच्या पुरस्कारासाठीं एकशें पांच व्हा ! चित्रसेनाच्या राजदंडापासून कौरवांना मुक्त करा. पाहिजे तर बंधुत्वाचें नातें क्षणभर विसरून जा; पण विश्वबंधुत्वाच्या-भूतदयेच्या उदात्त भावनेनें प्रेरित होऊन शत्रूच्या हातीं सांपडलेल्या, मरणाच्या दारीं पडलेल्या दुर्योधनासारख्या एका दुर्बलाला जीवदान देण्यासाठीं धांवून जा ! एका क्षणाचाही विलंब

लावाल तर कौरवांचा संहार होईल-कुलक्षय होईल-सारा भरतखंड परक्या सत्तेचा दास होईल ! या विदुरानें कौरवांचें अन्न खाल्लें आहे म्हणूनच अन्नदात्याशीं प्रामाणिक राहून हा विदुर आपल्या अन्नदात्याच्या प्राणांची भीक-पांडवांनीं ! आज तुमच्याजवळ मागत आहे.— (गहिंवरतो.)

[पडद्यांत—भारतेश्वर दुर्योधनाचा शिरच्छेद होणार ! सर्व कौरवांचा संहार होऊन गंधर्वाधिपति चित्रसेनमहाराजांची साम्राज्यसत्ता भरतखंडांत सुरू होणार हो !]

अर्जुन—हें काय ! एकीकडे कौरवांच्या किंकाळ्या ! आणि इकडे ही कुणाची द्वाही !

द्रौपदी—ही कुणाची द्वाही ! ही चित्रसेनाच्या राजसत्तेची द्वाही ! ऐका ! महाराज, ही द्वाही काय सांगत आहे ऐका ! भरतखंडावर चित्रसेनासारख्या परक्याची प्रबल राजसत्ता सुरू होणार, पांडवांचा पराक्रम नेभळा ठरणार ! भरतखंडाची पुण्याई नाश पावणार, भारतमातेच्या कपाळीं दास्यत्वाचा कलंक लागणार !

पद ३० त्रें. [राग-मालकंस; ताल-त्रिवट.]

महा प्रबल पर रिपू येत हा । सर्प सदर्य पहा ॥ ध्रु० ॥
वाहि राष्ट्र-हित-कार्या शौर्या । नाहिं तरि न दुरी आत्म-
घात ॥१॥ अविषही वच-विष गमत वमतसे । दिसे सुयश-
नगिं अशनि-यात ॥ २ ॥

महाराज, ऐका ! या किंकाळ्यांतूनही हेच भवितव्यतेचे भेसूर वोलवाहेर पडत आहेत ! या द्वाहींतूनही पांडवांच्या पराक्रमाला, सत्त्वाला, स्वाभिमानाला लांछन लावणारे हेच जाळते शब्द वाहेर पडत आहेत ! प्राणांतिक वेदनांमुळं विव्हळणाऱ्या कौरवांचा हा आक्रोश ऐका ! त्याचबरोबर चित्रसेनादि गंधर्वांच्या गर्विष्ठ गर्जना ऐका ! [पुन्हा किंकाळ्या-पुन्हा पूर्वोक्त द्वाही.]

अर्जुन—काय ! भारतेश्वर दुर्योधनाचा शिरच्छेद होऊन भरतखंडांत चित्रसेनाची साम्राज्यसत्ता सुरू होणार ! शक्य नाही ! कालत्रयीही शक्य नाही ! हे पांच पांडव या द्वैतवनांत जिवंत असतांना दुर्योधनाचा शिरच्छेद करण्याची आणि आपल्या सत्तेच्या शृंखलांनीं भरतखंडाला दास्यांत लोटण्याची द्वाही फिरवण्याचें उन्मत्त

धाडस चित्रसेनाच्या हातून झालें तरी कसें ? भरतखंडाचें स्वामित्व जुलमानें वळकावूं वघणारा हा चित्रसेन—

विदुर—तुम्हां कौरव-पांडवांच्या दुहीचाच योग्य फायदा घेत आहे. राष्ट्राच्या कल्पतरूला लागलेली ही दुहीची विषारी कीड राष्ट्रतेजाची अभंग शक्ति पोखरून टाकीत असते ! कौरव-पांडवांचें सामर्थ्य या दुहीनें दुभंगून क्षीण केलें नसतें तर, राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यावर घाला पडून भारतीयांच्या दुदैवीं असें परक्यांच्या सत्तेचें दास्य कां आलें असतें ? पण—

भीम—पण ! पण काय ? कौरव पांडवांच्या, दोघांच्याही प्राणाहुति रणकुंडांत पडल्याखेरीज हा भारतवर्ष परक्यांच्या सत्तेचा दास होणार नाही ! स्वातंत्र्यासाठीं, राष्ट्र-रक्षणासाठीं हे पांडव, कौरवाचें वैर विसरून खांद्याला खांदा भिडवून परकीय सत्तेशीं टक्कर खेळतील ! भरतखंडाचें स्वतंत्र सिंहासन या गदेच्या टोंकावर सांवरून धरायला हा भीम समर्थ आहे !

अर्जुन—चलां तर. कौरवांच्या करणीनें कोसळलेलें राष्ट्रावरचें संकट, पांडवांच्या पराक्रमानें दूर केलें पाहिजे. कौरव-पांडव एक आहेत, हें त्या उन्मत्त गंधर्वांना दाखविलेंच पाहिजे ! [जातात.

द्रौपदी—अहाहा ! असं होईल तरच विश्वांतली पुण्याई पांडवांच्या मस्तकावर अखंड वरदहस्त ठेवील !

पद ३१ वें. [राग-गरुडध्वनि; ताल-त्रिवट.]

या काला भाग्य-दिन आला । त्यजुनि सकल कलह-बंध
ऐक्य-छंद धरिला । शूर वीर धाला ॥ ध्रु०॥ करि न अदय-
मन सहाय अबलां । स्वार्थ-निरत जन व्यर्थ जन्मला । जरि
परार्थ-रत वेंचिला । मनुज-जन्म गमला । हा कृतार्थ झाला॥१॥

[जाते.

प्रवेश चवथा

[नंदिकेश्वर आणि पशुपति यांना दोरखंडानें बांधून प्रभावळ प्रवेश करते.]

पशुपति—कसा झालों तरी पुरुष आहे ! असाच जातों आणि चित्रसेनाजवळ या अन्यायाची दाद मागतों !

नंदिकेश्वर—पण चित्रसेनाजवळ जायला इथून तुमची सुटका व्हायला पाहिजे ना ?

पशुपति—या अप्सरा तरी किती खोडसाळ आहेतरे ! माझ्याच बायकोकडून माझी विटंबना मांडली यांनी !

अप्सरा—(प्रवेशून) तुझी बायको ! कोण ? ही प्रभावळ !

पशुपति—प्रभावळ नव्हे तर कोण तूं ?

अप्सरा—अरे पण लबाडा ! ही तुझी बायको नव्हे असं तूं सांगितलं होतंस ना ?

पशुपति—अहो, तें माझें खोटें ढोंग होतें ! प्रभावळीलाच विचारा !

प्रभावळ—मला काय विचारा ? मी तुमची बायको ? कुणी खरंच म्हणेल !

पशुपति—अग अवदसे ! काय बोलतेस हें ! अरेरे ! माझी मसलत माझ्याच अंगलट आली !

प्रभावळ—नंदिकेश्वर, तुम्ही सांगा-शपथेवर सांगा, मी यांची कोण आहे !

नंदिकेश्वर—शपथेवर सांगतों, तूं बायको आहेस.

प्रभावळ—अहो, मी बायकोच आहे, पुरुष नव्हे !

अप्सरा—पण बायको कुणाची ?

नंदिकेश्वर—आपल्या नवऱ्याची !

अप्सरा—बसा गोंधळ घालीत ! प्रभावळ, भलत्याचाच नवरेपणाचा हक्क गाजवूं देऊं नकोस, तुझ्यावर ! [जाते.]

नंदिकेश्वर—पशुपति, आपापसांत तुम्ही नवरा-बायको मांडलांत आणि जगाला मात्र फुकट गंमत पहायला मिळाली ! सुयोधनमहाराजांच्या मुक्ततेसाठीं भावु-मतीनें पांडवांचे पाय धरले, पण ही तुमची प्रभावळ तुम्हांला नवराही म्हणायला

आतां तयार होत नाहीं. तुमच्या नवरा-बायकोच्या भांडणांत फुकट माझे मात्र मधल्यामधें हाल !

पशुपति—चित्रसेनाला ही हालहवाल कळवून दाद मागतों. [चित्रसेन येतो.]

चित्रसेन—(स्वगत) कौरवांना मुक्त करण्यासाठीं या चित्रसेनाशीं युद्ध करायला पांडव धांवून आले! अहाहा ! धन्य-धन्य, हे पुण्यशालि पांडव ! शत्रूवरसुद्धां उपकार करण्याच्या यांच्या या अलौकिक उदार बुद्धीचें कोण कौतुक करणार नाहीं ! सद्गुणानें देवांच्या पंक्तीला बसणारे कुठें हे धर्मात्मे पांडव ! आणि अंतःकरणानें राक्षस बनलेले कुठें हे दुरात्मे कौरव ! हें नाटक आतां लांबविण्यांत अर्थ नाहीं ! थोडक्यांत संपविलें पाहिजे ! (जाऊं लागतो.)

पशुपति—महाराज, एक विनंति आहे ! कोण तुम्ही ? कुणी तरी गंधर्व दिसतां !

चित्रसेन—मी कुणी का असेना ! तुझी विनंति बोल—

पशुपति—विनंति इतकीच कीं, चित्रसेनमहाराजांजवळ माझी दाद लावा !

चित्रसेन—या वेळीं चित्रसेनमहाराजांजवळ दाद लागणें शक्य नाहीं. पांडवांशीं लढाई जुंपण्यांत ते गहून गेल्यामुळें कोणत्याच गोष्टीची त्यांना दाद नाहीं.

पशुपति—काय ! पांडवांशीं लढाई ! काय हो ! तुमचा चित्रसेनमहाराज म्हणजे एक विक्षिप्त गाढवच दिसतो ! कौरवांशीं लढाई ! पांडवांशीं लढाई ! जो भेटेल त्याच्याशीं लढाई ! राजा झाला आहे नशिवानें, राजविलासांत लोळायचें टाकून लढाई खेळण्याची अवदसा त्याला कां आठवते ? तुमचा राजा चित्रसेन म्हणजे एक अक्लशून्य पशूच दिसतो ! त्याची भेट तर होऊं दे—

चित्रसेन—भेटून काय करणार ! हा मी चित्रसेनच तुझ्यापुढें उभा आहे ! काय करणार ?

पशुपति—(घाबरून) पाय धरणार ! असे पाय धरणार ! (स्वगत) अरे बापरे ! हा खवीस मला कच्चा तर खाऊन टाकणार नाहीं ! (प्रकट) महाराज, एक विनंति आहे—या पुरुषाची एक विनंति आहे ! माझी बायको माझ्या ताब्यांत मिळावी ! मला एकुलती एक बायको आहे, तेवढी ताब्यांत मिळावी ! या अप्सरांनीं माझ्या बायकोला बहकावली ! महाराज, बायको द्या !

चित्रसेन—कोण तुझी बायको ! हीच वाटतं !

पशुपति—हीच, हीच ! चांडाळणी, नाही म्हणूं नकोस ! या तुझ्या एकुलत्या एक नवऱ्यावर दया कर !

चित्रसेन—आणि हा कोण दुसरा ?

पशुपति—हा माझा मित्र आहे ! आम्ही दोघेही दुर्योधनमहाराजांचे हुजरे आहोंत.

चित्रसेन—दुर्योधनाचे हुजरे ? ठीक आहे. दुर्योधनाचा निकाल लागेल तेव्हांच तुमचाही निकाल झालाच म्हणून समजा ! चला. पुन्हा तोंड दाखवू नका ! [जातो.

पशुपति—अरेरे ! नशिवानें तर कोलांटी उडी मारली ! सर्वांचा आतां शंभर वर्षे भरली ! कौरवेश्वरावरोवर आमचाही निकाल लागणार ! देवा, वांचवी रे ! देवा, तुझी तरी जात पुरुषाचीच ना ? आपल्या जातीची कांहीं तरी लाज राख !

प्रभावळ—तुम्ही कसे झालांत तरी पुरुष आहांत ना ? तुमची लाज तुम्हीच राखा !

पद ३२ वें. [राग-भैरवी; ताल-केरवा.]

पाहि कल्पांत सारा अतां पातला । हा सारा संसार ।
भासला असार । दुःख-शोक-सार । तापना अपार ॥ ध्रु० ॥

पशुपति—

बंध ना स्वच्छंदी जगतीं मंदमति नंदी भला । शोभला
नर वानरचि ! ना लाभ जन्मुनि लाभला ।

प्रभावळ—

विफल मिरवितां । निज पुरुषार्थां । डाग यशाला । गर्व
कशाला ? ॥१॥

[जातात.

प्रवेश पांचवा

[पांडवांचें व गंधर्वांचें युद्ध जुंपलें आहे. गंधर्वांचे लोक पराभूत होऊन पळून जातात.]

भीम—(प्रवेशून) या, या ! असे समोर या ! ज्याला ज्याला आपल्या पराक्रमाचा अहंकार असेल ते सारे एकदम या ! तुमचा मदाचा ताठा जिरवायला हा भीम येथें उभा आहे ! पण हें काय ? अंतरिक्षांतून वाणांची वृष्टि ! दिव्यास्त्रें सोडून या चित्रसेनानें मायावी युद्ध आरंभलें काय ? चित्रसेना, हें मायावी युद्ध कुठवर चालविणार ? धनुर्धर पार्थाचें गांडीव धनुष्य सज्ज झालें नाहीं तोंपर्यंत ! त्या गांडीवाचा टणत्कार ऐकूनच तुला पळतां भुई थोडी होईल ! [जातो.]

अर्जुन—(प्रवेशून) कुठं आहे—कुठं आहे तो चित्रसेन ?

चित्रसेन—(विमानांतून प्रवेशून) हा मी इथें तुझ्यासमोर आहे—

अर्जुन—चित्रसेना, कौरवेश्वराला सोडून देऊन धर्मराजाची क्षमा माग. नाहींतर युद्धाला तयार होऊन आपल्या उन्मत्तपणाचीं फळें भोग. (वाण चढवितो.)

चित्रसेन—काय ? माझ्याशीं युद्ध ? पार्था, तूं या चित्रसेनाला ओळखलें नाहींसैं वाटतें ? दिव्यास्त्र विद्या शिकविणारा इंद्रलोकांतला हा तुझा गुरु चित्रसेन—या द्वैतवनांतला तुम्हां पांडवांचा हितचिंतक, परम-मित्र चित्रसेन ! या चित्रसेनाचें गुरु-ऋण, मित्र-ऋण, अशा रीतीनें फेडतोस काय ? किती झालें तरी तुम्ही त्या दुर्योधनाचेच बंधु—

अर्जुन—हां, तोंड आवरा ! स्वजनांच्या संरक्षणाचें, राष्ट्रदेवाच्या रक्षणाचें कर्तव्य करीत असतांना, प्रेमादराचीं खाजगी नातीं ओळखण्याची ही वेळ नव्हे ! कर्तव्याच्या कठोर बुद्धीनें स्नेहभावाचे कोमल पाश तोडून माझ्या बांधवांचें, माझ्या राष्ट्राचें भविष्य उज्ज्वल करण्यासाठीं मला तुमच्याशीं युद्ध केलेंच पाहिजे. चित्रसेन-महाराज, या गुरुपूजेचा स्वीकार करा आणि माझ्या कर्तव्यपूर्तीचा मार्ग मला मोकळा करून द्या !

चित्रसेन—अहाहा ! धनुर्धारी पार्था ! धन्य, धन्य तूं ! तुझ्यासारख्या कर्तव्य निष्ठ महावीराशीं युद्ध करणें, उदारधी महात्म्यावर शस्त्र चालविणें, या चित्रसेनाला लांछनास्पद आहे. ये-ये, मला कडकडून आलिंगन दे. शत्रुत्वाचें नातें तर

विसरूनच जा, पण गुरुशिष्याचेंही लौकिक नातें विसरून, शुद्ध स्नेहरसाच्या पुण्यगंगेत आपण याच रणतीर्थावर अभ्यंगस्नान करूं या ! (आलिंगन देतात.) तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी दुर्योधनाला आणि त्याच्या सर्व परिवाराला बंधमुक्त करतो. [युधिष्ठिर, भीम, द्रौपदी, विदुर, वगैरे येतात.] धर्मराज, अतिप्रसंगाबद्दल या चित्रसेनाला क्षमा करा ! या वेळेपर्यंत मी जें जें केले तें तें सर्व देवेंद्राच्या आज्ञेनेच केले.

धर्म—काय ! देवेंद्राच्या आज्ञेने ! एकूण, हें सारें नाटक देवेंद्रानेच आरंभिलें !

चित्रसेन—होय, पण त्या नाटकाचा खरा सूत्रधार ! [श्रीकृष्ण प्रकट होतात.]

श्रीकृष्ण—हा तुमचा श्रीकृष्णच आहे ! (सर्व आनंदून नमस्कार करतात.)

द्रौपदी—अहाहा ! कोण ! माझा सखा श्रीकृष्ण ! पांडवांचा पाठीराखा श्रीकृष्ण !

पद ३३ वें. [राग-भैरवी; ताल-त्रिवट.]

कोणी नाही सखा । दयाळा ! जगिं तुजविण सुजनां
माधवा ! ॥ ध्रु० ॥ तव पदा शरणागता । त्राता तूं भयार्ता ।
देवा ! करुणा जगिं तव तारी जीवां ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण—धर्मा, तुझ्या अधिकारी पुण्यवाणींतून ऐक्याचा स्वर्गीय संदेश अखिल जगताला, अखिल मानवजातीला समजावा—प्रत्यक्ष कृतीने पटवून द्यावा म्हणून मीच या दुर्योधनाच्या विटंबनानाटकाचा सूत्रधार बनलों. द्वैतवनांत येऊन तुमची विटंबना करण्याची प्रेरणा दुर्योधनाला केली ! देवेंद्राकडून या चित्रसेनाला द्वैतवनांत पाठविलें आणि कौरवांना त्यांच्या करणीचें प्रायश्चित्त दिलें ! पण माझ्या पांडवांनीं आपलें सत्याचें, समतेचें, धर्माचें, पुण्यशील प्रकट करून सर्व जगाला आश्चर्यचकित केले. मी अत्यंत संतुष्ट झालों आहे. युधिष्ठिरा, तूं खरोखरीच अजातशत्रु आहेस ! (आलिंगन देतात.)

चित्रसेन—कोण आहे रे तिकडे ! त्या बंदिवान् कौरवांना असें पुढें खेंचून घेऊन या. दुर्योधन, शकुनि, कर्ण—तुम्हांला तुमच्या परिवारासह मी बंधमुक्त केले आहे. केवळ या पांडवांची कृपा म्हणूनच आज तुमचें प्राणसंकट टळलें. चला जा. थांबा, जा म्हणतांच चाललांत कुठें काळीं तोंडें घेऊन ! दुर्योधना, या द्वैतवनांत येऊन पांडवांना—द्रौपदीदेवीला निष्कारण छळल्याबद्दल पाय धरून या धर्मराजाची क्षमा

माग ! चल, पड पायां ! तसेंच श्रीकृष्ण-निंदेचें आजवरचें पाप धुवून टाकण्यासाठीं या भगवान् श्रीकृष्णाच्या चरणतीर्थीं लीन हो !

दुर्योधन—(स्वगत) अरेरे ! विटंबनेचा-मानहानीचा कळस झाला ! या हाडवै-याचे-युधिष्ठिरांचे पाय धरूं ? या नाटकी कृष्णाला नमस्कार करूं ? आजवर प्रत्यक्ष परमेश्वरापुढेही न वांकलेलें हें मस्तक या वैन्यांच्या पायीं झुकवूं ? छे-छे ! प्रायोपवेशन करून प्राणत्याग केल्याखेरीज माझ्या तळमळत्या-जळफळत्या आत्म्याला शांति मिळणार नाही !

भीम—विचार कसला करतोस ? दुर्योधना, चल, वाकीं व मस्तक ! थांब, मीच तुझी शेंडी धरून तुझे मस्तक वांकवतो ! (धर्म व श्रीकृष्ण यांना नमस्कार करायला लावतो.) हां ! आतां ही द्रौपदी देवी ! या तुझ्या मातोश्रीला साष्टांग नमस्कार घाल ! (दुर्योधन तसें करतो.)

धर्म—भीमा, तूं हें काय आरंभिले आहेस ? सोड त्यांना—

दुर्योधन—(क्रोधानें) मामा, चला ! फिटली माझी घोषयात्रेची हौस ! आतां जगाला हें काळें तोंड न दाखवतां मला मरणाच्याच महायात्रेच्या तयारीला लागूं द्या ! चला ! [चरफडत जातात.]

श्रीकृष्ण—द्रौपदीताई, हा तुझा वंधु श्रीकृष्ण तुम्हां पांडवांच्या पाठीशीं अखंड उभा आहे. सज्जनांच्या संरक्षणासाठींच माझा अवतार आहे. हा मनोमय साक्षात्कार तुला पटला ना ?

द्रौपदी—श्रीकृष्णा, हें वोलून काय दाखवितोस ?

श्रीकृष्ण—धर्मा, संघशक्ति हीच अभंग दैवी शक्ति ! या सत्याचा साक्षात्कार तूं सर्व जगाला पटविलास ! ताई, बोल ! तुझे आणखी कोणतें प्रिय करूं ?

द्रौपदी—देवा, तुझ्याजवळ दुसरें काय मागायचं ?

पद ३४ वें. [भैरवी-त्रिवट.]

सुखद वर द्यावा माधवा ! । सतत मनिं प्रेमा जागवा
॥ ध्रु० ॥ समता ममता विश्वबंधुता । विमल ऐक्य-बल
वरुं दे जनता । त्यजुनि कलह-प्रियता विषम भावा ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण—तथास्तु ! तथास्तु ! तथास्तु !

~*~ विश्रांति ~*~

नाटक शेवटी

आभार-प्रदर्शनाचें गोड काम पुरें करून 'साक्षात्कार'चें शेंवटचें पान पुरें करतों. सुमारे चार वर्षांपूर्वी मोठ्या नाटक मंडळीसाठीं मुद्दाम लिहिलेलें, 'एकशें पांच' या नांवानें आजवर जाहिराती जगांत गरजलेलें हें नाटक आज बालनटांच्या अरुणोदय संगीत नाटक मंडळीकडून साक्षात्कार या नव्या नांवानें रंगभूमीवर येण्याचा योगायोग लाभला आहे. नवें नाटक लिहून देण्याची इच्छा प्रदर्शित केली असतांही हेंच नाटक माझ्याकडून आग्रहपूर्वक मागून घेऊन तें अत्यंत उत्साहानें, हौसेनें, नव्या धर्तीच्या सजावटीनें फारच परिश्रमपूर्वक रंगभूमीवर आणल्यावद्दल, मंडळीतील बालनटांचे फोटो दिल्यावद्दल मंडळीचा मी ऋणि आहे. किंवा, हा 'साक्षात्कार' म्हणजे अरुणोदय संगीत मंडळीच्या प्रेमळ चालकांच्या शुद्ध स्नेहभावाचाच साक्षात्कार होय !

साक्षात्कार नाटकाचा संगीत विभाग सजविण्याच्या कामीं, सुप्रसिद्ध गवई प्रो० वागलकोटकर, संगीतरत्न श्री० पाटणकर, श्री० पंडितराव नगरकर, मास्टर ओंकार, यांनीं फारच परिश्रम घेऊन मला स्नेहभावानें साह्य केलें, यावद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

हा **साक्षात्कार** प्रेमळ रसिकांना पूर्णविस्थेंत पटविण्यासाठीं मला अनेकांचें अनेक प्रकारें साह्य झालें आहे. त्या माझ्या सर्व प्रेमळ सुहृदांचे आभार कोणत्या शब्दांत मानावेत हेंच कळत नाहीं.

विशेषतः माझे सन्मान्य परम मित्र श्री० मामासाहेब कानिटकर, रा० बाबूराव श्रोत्री, नानासाहेब दीक्षित, या पुस्तकाचें सर्वांग-सुंदर प्रकाशन करणारे परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी, मुद्रक श्री० आप्पासाहेब गोखले, फोटोग्राफर श्री० नाईक आणि नव्या धर्तीच्या पोषाखांची खास सजावट करणारे, फॅशनबल टेलरिंग फर्मचे मालक श्री० लक्ष्मणराव आठवले यांचें जें अपूर्व साह्य मला लाभलें त्यावद्दल त्यांचे आभार मानायला माझ्याजवळ शब्दच नाहींत. इत्यलम् !

११४ बुधवार, पुणे.

ता. २८।८।१९३०

रसिकांचा नम्र कृपाकांक्षी

सदाशिव अनन्त शुक्ल

IRBK-0100998

IRBK-0100998

IRBK-0100998